

TANULMÁNYOK

HAVASI KRISZTINA

A KÁCSI BENCÉS APÁTSÁG ROMÁN KORI KŐFARAGVÁNYAI*

„... A zárdának többé semmi nyoma, csupán négyszöget képező alapjai vehetők még ki némileg. Nem csoda; az építkezők kőbányául használták s a kész kőanyagot beépítették. Helybéli régibb lakosok még emlékeznek, hogy faragványok és díszesebb műrészletek miként kerültek ólak és istállók falába a hazai műtörténet nagy kárára, és a mult kiáltó gunyjára. A többi között a legnemesebb rendeltetés azon részleteknek jutott, melyekből harangláb állítatott. Csakhogy ezen harangláb is kívülről bevakoltatott. Szerencsére nem így belső része. Itt az e vidéken közönségesen használatos vörös kőanyagból faragott csinos oszlopfőket és párkányzatokat találunk. Mindössze ugyan kevés az egész, de arra elég, hogy benne román ízlésű díszítményekre ismerjünk s építésének századára nézve magunkat tájékozzuk.”¹

Az Egerben dolgozó hely- és egyháztörténész, Kandra Kabos (1843–1905) Kács középkori bencés apátságról a megszülető magyar műemlékvédelem korában papírra vetett fenti – tipikus és általános helyzetképnek is beillő – sorai kétségkívül több más középkori magyarországi építészeti emlék és rommaradvány 19. századi sorsáról is szólhatnának. A nevezett apátság csekélyke maradványairól ma – a 21. század elején is – alig tudunk valamivel többet, mint amit másfél száz évvel ezelőtt megfigyeltek. Hozzáteve, hogy mára a falu középkori faragványokból emelt ólai, istállói és a harangláb is réges-rég nyomtalanul eltűntek már. A kőfaragványok tekintetében – jöllehet az 1930-as években helyi odafigyelésnek, majd három évtizeddel később régészeti kutatásoknak köszönhetően a területről előkerülő anyag bővült – leginkább csak a veszte-

ségek regisztrálhatók. De a veszteséglista mellett talán mégsem tanulság nélküli a rájuk vonatkozó ismereteket áttekinteni.

Kács Egertől északkeletre, a Bükk-hegység déli lankái között, azonos nevű patak völgyében bújjik meg (1. kép). A Mezőség és a Bükk találkozásának peremén, a Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén fekvő település neve napjainkban inkább a régészet és az Árpád-kori várak világában jártasak számára csenghet ismerősen. Hisz itt és a közeli vidékén – melyet 1200 táján Anonymus a honfoglaló Örsúr, illetve a nevét viselő nemzetség szálláshelyének tudott² – egymástól alig egynéhány órányi járásra több korai 10–12. századi „erősséget”, lakótornyot (Kács, Sály) tart számon a kutatás.³ Pedig Kács neve – más apropóból – közel másfél évszázada a magyarországi művészet történetének lapjain bukkant fel először. Elenyészett Árpád-kori bencés apátságának maradványai és annak román kori kőfaragványai már az 1860-as években felkeltették a hazai „monumentalis archaeológia” első művelőinek figyelmét, hogy aztán a leírtak és az emlékek az 1930-as éveket követően éppolyan gyorsan merüljenek feledésbe. Mára az egykori bencés apátságára kiállításon csupán néhány román kori kőfaragvány – azok is egri „kortársaikkal” vegyítve – s egy kőszá feliratos tábla emlékeztet az egri vár Lapidáriumának egyik távoli szegletében.⁴ Az együttes további, a 20. század derekán még ismert faragványainak java azonban napjainkra eltűnt, s az a kevés, ami még muzeális gyűjteményeken kívül a helyszínen fellelhető, a szabad ég alatt hever (13., 15. kép, Kat. 2., 6.).⁵

Ami az Árpád-kori bencés apátságra, fennállására és pusztulására vonatkozó történeti forrásokat és adatokat illeti, az dióhéjban összegezhető: Kács

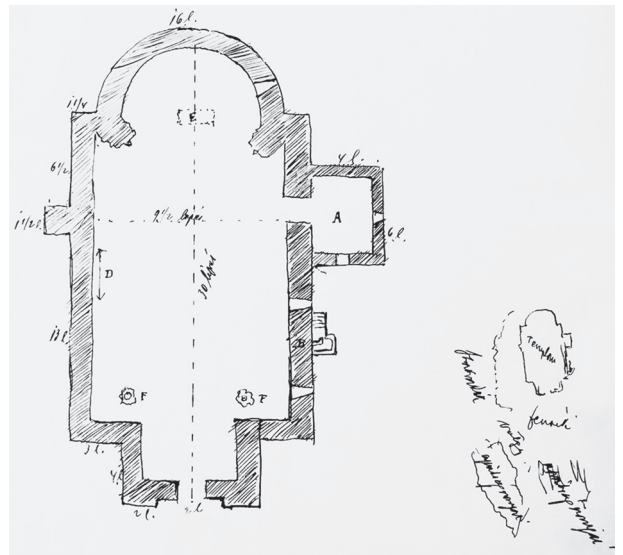
1. Kács az I. katonai felmérésen, Coll. XX., Sect. XIV. (1763–1787)

2. Kács, az egykori bencés apátság helyén épült római katolikus plébániatemplom észak felől (Havasi Krisztina, 2012)

3. A kácsi római katolikus plébániatemplom nyugat felől (Havasi Krisztina, 2010)

4. Szendrei János: A kácsi r. k. plébániatemplom alaprajzának felmérése, 1902 (Miskolc, Hermann Ottó Múzeum, HTD ltsz. 77.33.45. nyomán)

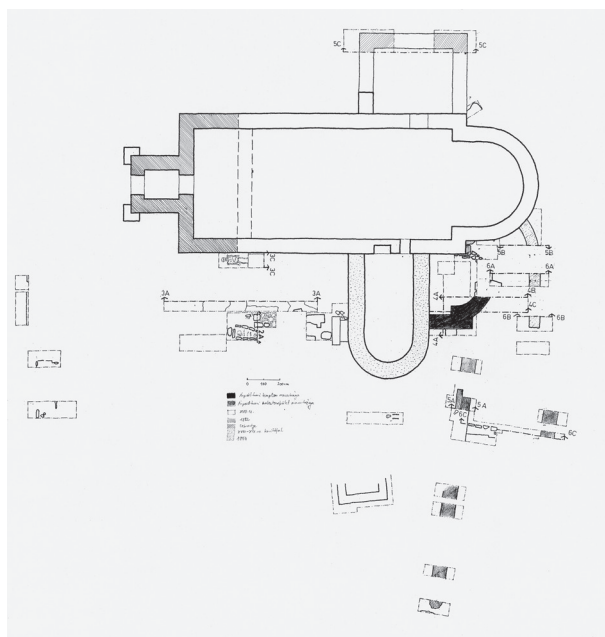
Szent Péterről nevezett bencés apátsága a 12–13. században az Őrsúr nemzetség birtokközpontjának számító vidéken,⁶ a történeti és a régészeti források tanúsága szerint a mai település északi részén magasodó dombon, a jelenlegi plébániatemplom helyén és környékén emelkedett.⁷ A monostor alapítói, kegyurai s építtetői minden bizonnyal a település határában és a közeli Sályon is lakótornyt/várat⁸ építtető Őrsúr nemzetség tagjai lehettek. A bencés apátság alapításának közelebbi ideje ismeretlen. Első említése „*monasterium de Kach*” 1248-ból, az egri püspök javára tett királyi birtokadományt összesítő oklevélből való.⁹ 1268-ban Filtó nevű halastó királyi továbbadományozása kapcsán ismét felbukkan a nemzetség és monostora királyi oklevélben: „...

virī memoratī a monasterio de Kachy et patronis eiusdem monasterii de genere Vrusur”.¹⁰ Titulusa és az apátság bencés rendi volta – „*abbas monasterii Sancti Petri de Kach de ordine Sancti Benedicti*” – egy 1292-ben kelt forrásból derül ki.¹¹ Bizonyos, hogy 1347 után a nemzetség a közeli Daróczon élő, Tiboldról nevezett ágának birtokába került a monostor is.¹² Noha a monostor és apátjai a 15. század második felében és a 16. század elején is felbukkantak szórványosan a forrásokban, a 14. század dereka után – lényegében a nemzetség ágakra szakadásával és a nemzetségi birtoktest lokális felaprózódásával párhuzamosan – az apátság eltűnni látszik a forrásokból. Mindez az amúgy sem tehetős és nagy monostor végzetes elszegényedését és jelentőségének elvesztését tükröz-

heti. Pusztulása biztosabban tudható: az még a 16. század közepén, a törökök Eger környéki feltűnése előtt következett be. 1549-ben az egri várát is bíró Serédi Gáspár (+1553) főkapitány csapatai feldúlták és felperzseltek az apátságot.¹³

Az első tudósítás Kács Árpád-kori bencés apátságának maradványairól az 1860-as években az Egerben/Egerből dolgozó – s e vidék román kori emlékeit a szakma számára felfedező – Ipolyi Arnold (1823–1886) nevéhez fűződik. A Magyar Tudományos Akadémia Archaeologiai Bizottságának égisze alatt a belpátfalvi ciszterci apátságról Henszlmann Imrével (1813–1888) közösen írt monografikus művében a templom nyugati kapujának polikróm – „vörös és zöldes színű faragott kövekből rétegesen rakatott” – díszével és anyaghasználatával kapcsolatban utalt Kácsra. „... Hajdan úgy látszik, hogy különösen ezen szép s alkalmas vörös kő gyakrabban használtatott ily monumentalis művek dísz részleteire. Így mindjárt béli monostorunk megett egy vonalban a Bükkhegység másik oldalán fekvő Kácsra, – hol [...] az Őrs vezéri család ős megszállási székében a benedekiek régi monostora volt – maig fennálló román egyház (melyet talán máskor lesz majd alkalmam megismertetni) melletti romokból rakott harangláb falán ily vörös kőanyagból faragott csinos oszlopfőket és párkányzatokat találni még, melyek stylje béli egyházunkéval azonos korra is mutat, a midőn tehát ezen vörös kőanyag általános használatban lehetett, mint mondók, nemcsak ily decorativus részletekre, de polycrom hatásra is. Maig egyébiránt a vidéken, mind a Bükk, mind a Mátra hegység tövében egy és más helyütt az épületeken is látható ezen kőanyag.”¹⁴

Ezt követően a 19. század utolsó évtizedeiben a középkori bencés apátság és román kori faragványai viszonylag sűrűn feltűnnek a korszak lokális műrégészeti és egyháztörténeti irodalmában. A helyi kötődésű „egyházi archaeologusok” Ipolyit követő generációja a már említett Kandra Kabos, illetve Foltin János (1837–1915) szihalmi segédlelkész, utóbb kerületi esperes az 1870-es, 1880-as években – részben Ipolyi hatására, ám bizonyára már a plébániatemplomot ekkoriban érintő átalakításoktól sem függetlenül – élénken foglalkozott a középkori maradványokkal (Függelék 1., 3. sz.). Foltinnak a Műemlékek Országos Bizottságához (MOB) 1882-ben írott részletesebb jelentésével (Függelék 3. sz.) egy időben ugyanazon kötet – *Adatok az Egri Egyházmegye Történelméhez* – lapjain mindketten átfogóbb történeti tanulmányt szenteltek az emlékeknek. Minderre nem sokkal az után került sor, hogy a falu plébániatemplomának (5. kép) kibővítése kapcsán 1882-ben megbolygatták a középkori maradványo-

5. A kácsi római katolikus templom környékén 1967–1968-ban végzett ásátás során előkerült épületmaradványok összesítő alaprajza (Kozák 1967/1968 nyomán; periodizáció Havasi Krisztina, 2010)

6. Kács, a plébániatemplom apszisa és hajójának délkeleti sarka alatt mutatkozó alapozás és falmaradványok (Kozák 1967/1968, II. tábla nyomán)

kat, és a MOB is felfigyelt a Kácsott előkerülő leletekre. Nem utolsósorban ezen időszaknak és az illetékesek odafigyelésének köszönhető a középkori kőfaragványok gyűjteménybe – egyúttal Egerbe – kerülése és muzeális körülmények között való megőrzése/fenntartása.

Bizonyos, hogy az 1890-es évek végén a kácsi román kori kőfaragványok közül néhány már Egerben, Bartalos Gyula (1839–1923) kanonok gyűjteményében található (7. kép). Ugyanis 1897-ben a kanonok muzeális gyűjteménnyé szerveződő lakásán fényképezte le őket Gerecze Péter (1856–1914).

7. A kácsi bencés apátság 1882-ben előkerült román kori kőfaragványai Egerben a gyűjtő, Bartalos Gyula kanonok lakásán. A háttérben a „diósgyőri Madonna” alsó része látható. Gerecze Péter felvétele, 1897 (Forster Központ Fotótár, neg. ltsz. 198.669 nyomán)

Az ekkoriban a feldebrői altemplomban kutató Gerecze a kanonok gyűjteményében őrzött „kőregiségek” mellett Eger, valamint a közelebbi vidék olyan Árpád-kori/román kori emlékeit is dokumentálta, mint Bélapátfalva és Szomolya (l. Függelék 9. sz.).¹⁵ Igaz, Gerecze egri és Eger környéki kutatásai és fényképei nyomán komoly szakmai figyelem leginkább a kácsi kővek „háttérének”, az ekkor még Bartalos gyűjteményében őrzött, utóbb a diósgyőri Madonnaként ismertté vált reneszánsz márvány domborműnek jutott (7. kép).¹⁶ A fényképen először ekkor megörökített jeles reneszánsz faragványt alig öt évvel korábban bontatta ki Bartalos Gyula a diósgyőri pálos kolostortemplom falából, és azt – a kanonok 1892 karácsonyán édesanyjához írott levele szerint – még az év folyamán Egerbe vitette. A darab gyűjteményének féltve őrzött kincse lett (Függelék 8–9. sz.). Míg Bartalos a reneszánsz márvány domborművet Gerecze látogatását követően egy éven belül a Magyar Nemzeti Múzeumnak adományozta (Függelék 9–10. sz.), addig a Kácsról

Egerbe került középkori faragványokat gyűjteményének többi – főként archeológiai, néprajzi vonatkozású – részével együtt egy évtizeddel később az érsekségnek ajánlotta fel, ezzel többek között az Érseki Múzeum kőtárának és régiségtárának alapjait is megvetve.¹⁷ A töredékek ezt követően a Liceumban az 1920-as évek végén, az 1930-as évek legelején a Szmrecsányi Miklós (1854–1936) jóvoltából rendeződő egri érseki múzeum Lapidáriumában kerültek kiállításra (8. kép).¹⁸ Alig néhány évvel később Csemegi József (1909–1963) a 12. századi egri székesegyház, Szabó Ferenc pedig Borsod megye Árpád-kori templomai kapcsán érintette a kácsi román kori anyagot. Míg Szabó az akkor ismert összes darabot áttekintette, Csemegi csak az Egerben őrzött román kori vállkövet tárgyalta, azt is valami képp tévesen hagyományozott provenienciáját nyomán a székesegyház töredékeként (9. kép).¹⁹ Végül 1938-ban Gerevich Tibor (1882–1954) Magyarország akkor ismert román kori emlékeit összegző monográfiájának sorai és képtáblái között margi-

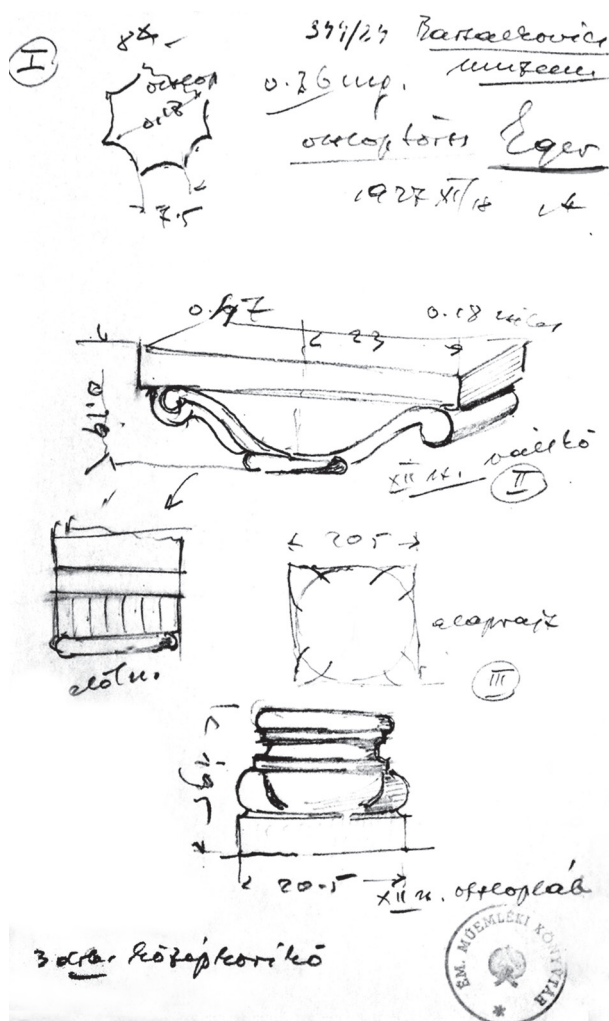

8. Román kori faragványok, valamint 14. századi sírkőtöredék a kácsi bencés apátságából az Egri Érseki Múzeum Lapidáriumában, 1920-as évek vége, 1930-as évek eleje (Forster Központ, Fotótár, poz. ltsz. 056714. nyomán)

nálisan és csupán két kiválasztott darab révén szerepelt Kács.²⁰ Ezután hosszú hallgatás következett. Kács és román kori faragványai a 20. század további évtizedeire lényegében eltűntek az Árpád-kori építészet, művészet történetét összefoglaló munkák lapjairól. Mindez valószínűleg nem volt független az addig kiállításon bemutatott anyag egységének a világháborút követő időszakban történt megbontásától és muzeális elsüllyesztésétől sem. Lassú felledésbe merülésükkel párhuzamosan a kőfaragványok számban is megfogyatkoztak, néhány darab – mind a helyszínről, mind az egri gyűjteményekből – mára eltűnt: fellelhetetlen, vagy (remélhetőleg csak) lappang.

A gyűjteményi felaprózódás, keveredés és megfogyatkozás és az anyagra vonatkozó zavaros provenienciadatak mellett a szakmai figyelem lankadásának – jóllehet az 1960-as évek végén régészeti kutatások is érintették a kérdéses területet, és Kozák Károly ekkor ismét hírt adott a faragványokról – talán más aspektusai is lehetnek. A témát

nehezen körüljárhatóvá teszi egyrészt az, hogy a csekély számú faragványtöredék mellett az egykori apátságból értékelhető épületmaradvány alig megfogható. A fennmaradt kevéske egyszerű, ám sajátos vonásokat mutató fragmentum pedig a korszak „nagyművészetétől” és annak „fő sodrától” nagyon távol esőnek tűnik, és kvalitásaik sem épp az élvonalbeli réteget képviselik. Sokkal inkább egy kevésbé tehetős – a 12–13. századi „fénykorában” is főleg lokálisan jelentékeny – nemzetség igényszínvonaláról, lehetőségeiről: egészen kicsi bencés monostorának szerény épületéről tanúskodnak. De egyben ebben rejlik az anyag történeti-művészettörténeti jelentősége is, hisz regionális kontextusban egy jól körülhatárolható vidék kevésbé ismert, marginális/marginalizálódott építészeti emlékéiről van szó, amelyet olyan fennálló – és „felfedezésük” óta az Árpád-kori művészet történetének kitüntetett figyelemmel illetett – emlékei fémjeleznek, mint Feldebrő és Tarnaszentmária, vagy épp a boldvai bencés, illetve a bélapátfalvi

9. Möller István felmérései a Liceumban őrzött kácsi román kori kőfaragványokról, 1927. november 18. (Forster Központ, Kézirattár, K344/24 nyomán)

ciszterci apátságok maradványai.²¹ Ezek jelentőségüknél, a hozzájuk kapcsolódó kérdéskörök összetettségénél fogva gyakori témái az Árpád-kori művészet történetének. Gondoljunk itt csak Feldebrő építéstörténetének vagy épp falképeinek a 11–12. századi művészetben belüli helyére, Tarnaszentmária gyakran térben és időben messziről levezetett formakincsére vagy akár Bélapátfalva és Boldva rendi építészet keretein belüli tárgyalására, egyúttal számos esetben ezen emlékeket a regionális összefüggéseikből kiemelő vizsgálatokra. Ezen emlékek ornamentális részletei, anyaghasználata (például Bélapátfalva) vagy építészeti megoldása (keleti tornyok kérdése: Boldva) mögött a kutatásban rendre felszökken a régió központja – a hivatkozási alapot jelentő főművel – a fragmentumaiból alig kibontakozó 12. századi egri székesegyházzal. Mindenesetre ezen – elsőként Ipolyi által vázolt – „hazai vidék” román kori művészetéről alkotható

kép apró és provincializmusa ellenére is fontos szilánkjá a kácsi.²²

*

Kács egyszerű, kisméretű plébániatemploma a település északi részén, egy sziklás magaslaton emelkedik (2–5. kép). A magaslat platójának északkeleti szélén fekvő templomhoz északról, a település központja felől sziklába vágott – láthatóan évszázadok óta használatban lévő – út vezet fel. A kutatás hagyományosan ezen a sziklaplatón, illetve a ma álló plébániatemplomban és helyén keresi az Árpád-kori bencés apátság maradványait.²³ A jelenleg is álló kisméretű templom egyetlen téglány alaprajzú hajóból és azt közel megegyező szélességben záró félköríves apszisból áll. A templom nyugati homlokzatát karcsúbb, négyzetes alaprajzú, részleteiben, vakolatarchitektúrájában neoromán alakítású torony bővíti.

Ami e fennálló templom építéstörténetét illeti: torony nélküli formában és rövidebb hajóval az 1720-as évek legelején épült. A hajó keleti része, valamint az öblös apszissal záródó szentély bizonyára ebből a korszakból valók.²⁴ A levéltári forrásokból a 18–19. századi templomról a következő kép bontakozik ki: Az 1769-es *canonica visitatio* során a szomszédos Tibolddaróc filiajaként működő, a Szentháromságnek szentelt kácsi templomról tudott volt, hogy 1724-ben régi alapokon, régi maradványok felhasználásával emelték. Építtetői – a környék akkori birtokosai – Borsi Mihály és Almásy János voltak. Ekkoriban kőből emelt sekrestyéje volt, amely a templom északi oldalán állott, s különálló fa(!) harangtoronyában egy harang függött.²⁵ Az 1829-es *canonica visitatio*ban lényegében ugyanezen szituáció került lejegyzésre, viszont a harangok száma bővült.²⁶ Az egyelőre kérdés, hogy az 1769-ben fából készültként említett haranglábat felváltotta-e valamikor a 19. századi műarchaeologusok által leírt kőből (egyúttal a középkori apátság köveiből és faragványaiból) emelt, vagy inkább arról lehetett szó, hogy eleve csupán a harangtorony felső részei voltak faszervezetűek, a torony alsó része – alapzata, lábazati zónája (esetleg alsó szintje?) – pedig kőből épült. Ez esetben a harangláb felállítását szoros összefüggésben a torony nélküli templomocska építésével, így szintén az 1720-as évekre lenne helyezhető, elbontásakor alig múlhatott másfél évszázados.²⁷ A templom jelenleg is látható nyugati torony a hajó nyugati részének hosszanti kibővítésével együtt csak 1882-ben Samassa József (1873–1912) érsek és az egri káptalan támogatásával, részben a helyben nagy számban rendelkezésre álló középkori maradványok kőanyagának felhasználásával

épült fel (Függelék 4. sz.).²⁸ Ezzel párhuzamosan a rendeltetését vesztett különálló részben faszerkezetű harangtorony sorsa is megpecsételődött. Másfél évtized múlva, 1897-ben pedig sor került az addig a templom északi oldalán állott, a forrásokban „kövel boltozottnak” mondott sekrestye elbontására is, helyette a templom déli oldalán épült új, ezt váltotta fel 1954-ben a ma is álló, déli oldalán félköríves lezárású kétszintes bővítmény (l. Függelék 5., valamint 4–5. kép).

Az egri egyházmegyében eltöltött évei (1860–1870/71) alatt a környék középkori építészeti emlékeit vizsgáló Ipolyi figyelmét meglehetősen korán magára vonta a kácsi helyszín. Amellett, hogy a plébániatemplom melletti harangláb falaiban az apátság középkori, román kori kőfaragványainak „vörös kőből faragott csinos oszlopfőinek és párkányzatainak”²⁹ másodlagos felhasználását regisztrálta, a fennálló félköríves apszissal zárt, egyhajós plébániatemplomban sejtette a román templom maradványait.³⁰ A templomot illetően hasonló eredményre jutott két évtizeddel később Kandra is, aki még szintén látta a román kori faragványokat tartalmazó haraglábat: „A kisszerű templom, mely a zárda elpusztult szomszédságában még fönvan, szintén egészen román jellegű. Ezen apátsági emlékek tehát arra utalnak, hogy [építésének korát] a XII–XIII. században keressük, III. és IV. Béla uralkodása közti időszak (1175–1250) [sic] lévén hazánkban ezen építészeti rendszer kora. A mai egyház kétségkívül a réginék helyén áll, régiségi részletekkel azonban nem dicsekedhetik, mely tekintetben fölül múlta a korábban létezett harangláb. Én még ezt láttam; a torony épültével azonban eltűntek a román jellegű, vörös kőanyagból faragott csinos oszlopfők, melyek a toronyszerű haranglábban lévén láthatók, bizonyosan a romokból kerültek a szükségleti épületbe, mely töredékek stylje, miként Ipolyi Arnold észrevévé, azonos az apátfalviéval. Sokáig volt pusztá templom, védtelenül kitéve a sokféle enyészetnek.”³¹

Kácson újabb középkori maradványok 1882-ben bukkantak felszínre a templom nyugati részének bővítése (egyúttal a harangláb elbontása) kapcsán. Akkor az építkezéseket hivatalából is figyelemmel kísérő Foltin János tett forrásértékű megfigyeléseket a MOB-hoz intézett jelentésében (Függelék 3. sz.), valamint három évvel később az apátság romjairól megjelent írásában.³² Emellett építkezéseket figyelemmel kísérő tudós szemtanúk a középkori épület pusztulástörténete szempontjából is alapvető észrevételeket adtak közre. Mind Kandra, mind Foltin tűzvészsel összefüggő pusztulásréteget figyelt meg a középkori maradványok – különösen akkoriban a templomtól délre még látható észak-déli irányú

10. Vállkőfejezet (Kat. 1.) a kácsi bencés apátságból az egri Vármúzeum Lapidáriumában, Kácseről származó, megfelelő átmérőjű oszloptörzsszel (Kat. 9.) összeépítve jobb felől (Bártfai Tamás, 2011)

11. Román kori párkány- vagy vállkőtöredék a kácsi apátságból, napjainkban ismeretlen helyen. Archiv felvétel (Kozák 1968 nyomán)

épületmaradvány (kolostor/szárny?) – esetében.³³ Ehhez hozzáteendő, hogy az 1960-as évek régészeti kutatásai ugyanezen objektum kapcsán szintén regisztrálták a jelenséget, valamint e területről a román kori faragványok közül néhány égesréteggel összefüggésben került elő, vagy némelyik darab felületén égésnyomok (voltak) megfigyelhetők (itt többek között: Katalógus 5–6., 8. sz.; 15., 19. kép).³⁴ Szendrei János (1857–1927), aki az 1900-as

évek elején a MOB megbízásából *Borsod vármegye műemlékeiről* állított össze – a középkori eredetűek esetében gyakorta felmérésekkel is kísért – jegyzéket,³⁵ Kácson 1902-ben járt. A helyszínen felvett alaprajzi vázlata azért is figyelemre méltó, mert a fennálló plébániatemplomtól nyugatra még a felszínen látható alapfalmaradványokat észlelt, melyeket a középkori apátsági épülethez tartozóként értelmezett (5. kép).³⁶ Ő maga a bencés apátságot 13. század eleji alapításának vélte (l. Függelék 7. sz.).

1962-ben a kácsi plébániatemplom vakolatának teljes leveréséhez kapcsolódóan az Országos Műemléki Felügyelőség részéről Kozák Károly (1920–1989) végzett helyszíni megfigyeléseket, néhány évvel később pedig régészeti kutatásokra is módja nyílt (5. kép).³⁷ Míg az 1967–1968-as ásatásokról egy rövid, fényképekkel és rajzokkal kísért jelentés és ásatási napló is fennmaradt, eredményei sosem váltak publikussá. Addig a fennálló épületet érintő 1962-es munkákról dokumentáció nem ismeretes, néhány ekkor készült fénykép és a megfigyelésekből levont következtetések egy Kácsonról szóló összefoglaló tanulmányban – a folyamatban lévő ásatások ideje alatt, ám az ásatásoknak csupán egy lábjegyzetben való említésével – jelentek meg. A régészeti feltárások a plébániatemplom közvetlen környékére és a templomdomb ettől délre eső területére terjedtek ki. A vakolatleverés során észlelt jelenségek részben összhangot mutatnak a fentebb ismertetett, 18–19. századi templom építésének fő korszakaira, periódusaira vonatkozó levéltári adatokból is kihámozhatókkal. A levert vakolat alatt Kozák a jelenlegi templom három építési periódusát különböztette meg. A templom nyugati részének 19. század végi bővítése a toronnyal együtt határozottan elvált a keletibbi részekről. A vegyes falazatú hajó keleti részét és a szentélyt Kozák joggal hozta összefüggésbe a barokk templom építésével. E szakaszokon, különösen a félköríves apszis és a hajó hozzá csatlakozó keleti részének alsó kősoraiban, alapfalaiban viszont korábbi, középkori épület maradványait sejtette, illetve figyelte meg(?).³⁸ A fennálló egyhajós, egy félköríves apszissal záródó templom alaprajzában – mint a kutatásban már többen is – az Árpád-kori bencés apátság templomát ismerte fel. Kozák ekkor – önmaga 1968-ban már nyilvánvalóan releváns ásatási eredményeinek is ellentmondva – a pécsváradi és zalavári bencés apátságok feltételezett alaprajzainak analógiájára Kácsott is azokhoz hasonló, egyetlen téglány alakú hajóból s azt záró, a hajónál alig valamivel szűkebb apszisból álló templomalaprajzot rekonstruált.³⁹ Egyúttal az „István-kori” párhuzamok nyomán feltételezte, hogy az alapítás és egyúttal a templomépítés Kácsott is a korai nemzetségi alapítások (úgy mint Zselicszentjakab, Százd, Tapol-

ca) sorába illeszkedett, így az a 11. század második feléből való lehet.

Az ásatási dokumentációból azonban, amely nem túl részletező,⁴⁰ ennél komplikáltabb kép bontakozik ki az épületmaradványokról (4–5. kép). A templom déli oldalán, közvetlenül a jelenlegi szentély mellett egy kisebb, körülbelül 4,2–4,4 méteres (külső) átmérőjű félköríves apszis, valamint a csatlakozó szentélyszakasz/(mellék)hajó délkeleti szögletének alapfalmaradványai kerültek elő. Kozák interpretációjában ez az általa – pécsváradi, zalavári analógiák nyomán – a 11. század második feléből eredeztetett, egyhajós, félköríves apátsági templomnál még korábbi(!) – azonos típust képviselő, ám jóval kisebb – templom maradványa lett volna. Így – elgondolása szerint – az apátság alapítása előtt a sziklaptalon már állt volna egy korábbi templom. S úgy vélte, hogy e kisebb „templom” koraiságát egy a fennálló templom déli oldala mellett – tehát a „kisebb, és korábbi templom” szentélye előtti szakaszban, a modern sekrestye kiépítésekor, 1954-ben állítólag Árpád-kori sír mellékleteként(?) – talált arany S végű hajkarika támasztja alá. Ezzel kapcsolatban – némileg ellentmondásban a bencés apátság épületére vonatkozó elképzelésének – az alapító „Őrsúr nemzetség” valamely tagjának temetkezésével való azonosítást is felvetett.⁴¹

A templom északi oldalának keleti részén – ahol korábbi, felszín alatti épületmaradványok jelenlétére egy falcsont, „támpillér” utalt – feltárássra került a 18. századi templom mellett sekrestyeként funkcionáló épületrész. A templom felől megközelíthető, kissé nyújtott, négyszögletes alaprajzú – belvilága: 4 × 4,7 méter – tér két külső falsarkának alapfalai kerültek feltárássra. Ez bizonyosan azonos azzal, melynek „boltozatát” elbontásakor a 19. század végi források „kőből valónak” írták le (4. kép és Függelék: 5. sz.). A sekrestye kapcsán megjegyzendő, hogy a fennálló templom északkeleti – egyúttal az elbontott sekrestye délkeleti – sarkánál egy átlós helyzetű fal vagy alapozásmaradvány(?) csonkja került elő. Azonban a dokumentumokból sajnos nem derül ki rétegtani viszonya és összefüggése sem a 18. századi templommal, sem a korábbi „sekrestye” maradványaival. Kérdés – különösen a sekrestye méretrendjét, diszpozícióját (és falvastságait) szemlélve –, hogy itt vajon nem a templom déli oldalán előkerült apszis és az azt megelőző szentélyszakasz (és/vagy mellékhajószakasz) északi megfelelőjének nyomával lehetett-e számolni?

Az alaprajzon jól megfigyelhető, hogy a feltárt déli apszismaradvány alapvonala pontosan egybeesik a mellette álló 18. századi eredetű plébániatemplom apsziséval. A feltárt kisebb déli apszis északkeleti oldalán pedig – keskeny egyenes sza-

14. Kács, román kori fonatdíszes töredék (Kat. 4.) Kozák Károly ásatásából (Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Tár, Árpád-kori gyűjtemény, Kardos Judit, 2010)

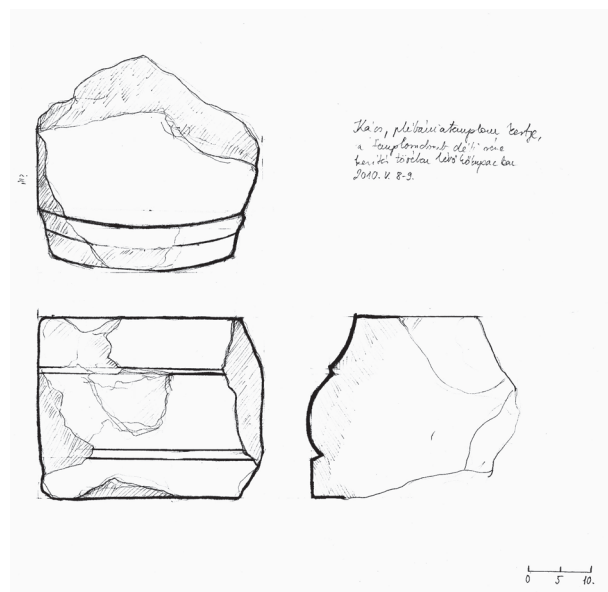
Még a fentieknél is bizonytalanabban megítélhető – lényegében semmit nem tudunk róla – a középkori maradványok nyugati kiterjedése. Az 1900-as évek elején a fennálló templom nyugati homlokzatától nyugatra bizonyosan romos, lepusztult (alap)falmaradványok felszínhez közeli nyomait észlelte Szendrei János (4. kép és Függelék 7. sz.), aki ezeket az Árpád-kori kolostori épületek maradványainak tartotta. Erről a részről az 1960-as évek végén zajlott régészeti kutatások pedig 11–14. század közé datált edénytöredékeket, használati kerámia szilánkjait hozták felszínre,⁴⁴ igaz rétegtani viszonyaik és kontextusuk ismét bizonytalanok, mindenesetre a térség korai időktől való használatára, betelepült voltára utalnak. Ugyanakkor felvehető, hogy mindezen szórványos adatok, leletek közvetve esetleg nem a középkori kolostor templom nyugati kiterjedését jelezhetik-e?

A román kori déli „mellékhajó” területével két lelet hozható összefüggésbe, sajnos keltező értékük a rétegtani adatok híján csekély. Egyrészt a jelenlegi templom déli oldala mellett a felszín alatt 30–40 cm mélyen, bolygatott rétegből(?) a régész által a 12. század közepére helyezett Árpád-kori ezüstdénár jött elő.⁴⁵ Továbbá a templom déli oldalához csatlakozó modern sekrestye (1954) alapárkának ásásakor, mint már volt róla szó, egy aranyból készült, S végű hajkarika került napvilágra,⁴⁶ amely mindenképp a templomdomb és/vagy a templom korai Árpád-kori (11–12. századi) funerális használatára vall. Az S végű hajkarikával jellemezhető temetkezés egyúttal (így vagy úgy) már talán a templom fennállását is feltételezheti, azt pedig szükségtelen hangsúlyozni, hogy milyen fontos lenne a korai épület kezdeteinek megismerése szempontjából tudni, hogy a sír – amelynek mellékletéből előkerült – a templomon kívüli vagy templomon belüli temetkezések emlékét képviselhet-e? Miként azt is, hogy a templom déli oldalán megfigyelt temetkezések (5. kép), illetve a déli „mellékhajó” területről előjött Árpád-kori ezüstdénár s a középkori

templom viszonyának, kronológiájának (rétegrendjének, egyáltalán a lelőköri körülményeiknek pontos régészeti dokumentálása) tisztázása milyen jelentőséggel bírhatna/bírhatót volna az építéstörténet szempontjából (is).⁴⁷

Ami a középkori kolostorépületet illeti, a fennálló templomtól nyugatra az 1900-as évek elején megfigyelt, utóbb elbontott, kitermelt falmaradványok kolostorként való értelmezését leszámítva (l. Függelék 7. sz.) a kutatók a templomtól délre keresték annak helyét. Itt egymással párhuzamosan futó, észak–déli irányú romos – egyben építőanyagként kiaknázott – falmaradványokról adtak hírt a 19. századi archológusok, és e falmaradványok a felszínen még az 1960-as években is észlelhetők voltak.⁴⁸ A plébániatemplom déli oldalán feltárt félköríves apszissal zárt szentélymaradványtól (mellékszentélytől?) délre, a templom tengelyével hegyesszögletű záró, egymással párhuzamos északkelet–délnyugati tájolású hosszú, egyenes falak alapozásának – és helyenként néhány felmenő kősoruk (egy kis szakasszal összefüggésben kváderburkolatról, valamint vöröses színű, bizonyára andezittufa kváderekről írt a feltáró régész) – maradványai jöttek elő (4. kép). Mindez egy hosszanti elrendezésű, nyújtott téglány alaprajzú (~4,5 méter széles, legalább 15–16 méter hosszan elnyúló) épületszárnyra utal. A falvastagság megegyezik a román kori déli „mellékszentélyről” megismerhetővel, azonban a kolostorszárny és a templomépület csatlakozásának (együttélésének) módja, viszonya ismeretlen. Az előkerült korábbi, középkori alapfalmaradványok – mind a templom északi, mind a déli oldalán, valamint a kolostorszárnyként azonosítható részletek esetében is – egységesen 0,85–0,90 méter vastagságúak voltak. Ez többek között egykorúságukra, közel egyidejű kivitelükre is utalhat.⁴⁹ A déli oldalon feltárt félköríves apszis belső alapvonala 3 méter, a hozzá csatlakozó (mellék)szentélyszakasz (illetve a bizonytalanul feltételezhető mellékhajó) 4 méter széles volt. A templom déli oldalán feltárt maradványokkal kapcsolatban a régészeti kutatás több helyütt égésnyomokat, illetve égésrétet figyelt meg. Ez a jelenség az apátság maradványainak 19. század végi bontását, kőkitermelési munkáit figyelemmel kísérő szerzőknek is többször feltűnt, s azt vélhetően joggal, a kolostor/épületrész pusztulásával hozták összefüggésbe.⁵⁰

Noha a mai templomtól nyugatra, délnyugatra eső területet a régészeti kutatás még alig érintette, a jelek szerint szabályos alaprajzú, zárt kvadrummal és köréje csoportosuló épületszárnyakkal aligha számolhatunk a középkori Kácscon. A templomtól délre, közvetlenül a magaslat keleti oldalán fekvő (hosszanti homlokzataival a település központja – az azt

15.a Kács, román kori lábazati párkány darabja (Kat. 6.) a templomkertben (Havasi Krisztina, 2010)
 15.b Kács, a templomkertben lévő román kori lábazati párkány (Kat. 6.) felmérése (Havasi Krisztina, 2010)

kettészelő patak és út, valamint nyugat felé megnyíló) nyújtott, téglány alaprajzú épületrész – ha kolostorként való értelmezése helytálló – pedig egy egészen kis szerzetesi közösség mindennapi életének (szűkös) tereiről és kereteiről tanúskodhatott.

Az Árpád-kori kolostor és templom ásatási alaprajzát és a meglehetősen hiányos régészeti dokumentumokat szemlélve még számos probléma merül fel, épp ezért az ezek nyomán fentebb megfogalmazott kérdések, felvetések eleve bizonytalan talajon állnak. A jelenségek tisztázására, a felmerülő problémákra csak egy újabb, a templomra és tágabb környezetére is kiterjedő részletes, részben hitelesítő régészeti feltárás, illetve épületrégészeti kutatás hozhat(na) válaszokat. Csak ilyen kutatások tisztázhatnák az Árpád-kori bencés kolostor és temploma alaprajzi elrendezésén túl az egykori apátság kiterjedését, nyújthatnának hiteles adatokat a középkori kolostorról, egyúttal az egykor köré szerveződő település életéről és fennállásról.

*

A lelőhelyükre, előkerülésükre vonatkozó adatok nyomán az bizonyosnak látszik, hogy az eddig ismert román kori (és későbbi középkori) kőfaragványok az egykor a plébániatemplom területén és környékén állott középkori épületegyüttes emlékét képviselik.

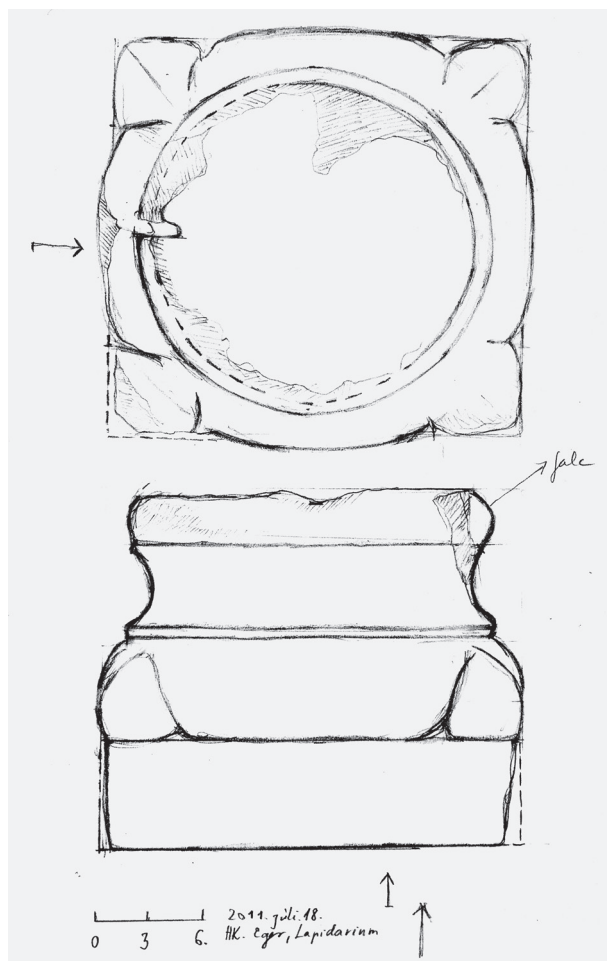
Az archív dokumentumok nyomán a kőfaragványok provenienciájáról a következőket lehet tudni: Ipolyi az 1860-as évek első felében „csinos oszlopfőket és párkányzatokat” látott a templom melletti

haranglába beépítve.⁵¹ Foltin 1882-ben a templom körül zajlott építkezések során – nyilván ugyanazon harangláb falában, mint Ipolyi – „ékesen faragott, szívlevél dísszel ellátott kőrészletről” írt, továbbá a templomot övező „monostori falak” bontása kapcsán egy feliratos kő – ez nagy valószínűséggel a később az egri Lapidáriumba került 14. századi sírkő lehetett (8. kép)⁵² – és két darab 50 cm magas, 10 cm átmérőjű (mára elveszett) oszloptörzs előkerüléséről tájékoztatott (Függelék 3. sz.). Majd Szendrei 1902-ben – ez már a kibővített és felújított épület – a templom délkeleti falába beépítve „fogasalakú kőről” tett említést.⁵³ A templomdombon, a hajdani apátság helyén még az 1930-as években is bukkan fel Árpád-kori kőfaragvány, egy oszloplábazat: Skover Miklós kácsi tanító odafigyelésének köszönhetően (10. kép).⁵⁴ Ma már ez sincs meg. Pedig újabb Árpád-kori, középkori kőfaragványok előkerülésével mind a mai napig fokozottan lehet számolni a település egész területén – s megfelelő odafigyeléssel az emlékeny is bővíthető lenne –, hisz a 18–19. század folyamán az újjáépülő falu házainak, gazdasági és melléképületeinek falába építőanyagként továbbvándorolt a település központjában valaha állott középkori maradványok java része.⁵⁵

Kérdéses persze, hogy a 19. században a helyszínen megfigyelt román kori kőfaragványok, legalábbis azok egy része azonosítható-e a ma ismertekkel. Például a Foltin említette „ékesen faragott szívlevél díszes” részlet megegyezhetett-e azzal, az 1960-as években még a templomban őrzött, mára nyomtalanul elkallódott(?), leginkább vállkő- vagy párkány töredékeként meghatározható

16.a Román kori oszloplábazat (Kat. 7.)
Kácsról az Érseki Múzeum Lapidáriumában.
Archív felvétel, 1920-as évek vége, 1930-as évek eleje
(Forster Központ, Fotótár, poz. ltsz. 5470 nyomán)
16.b Román kori oszloplábazat Kácsról (Kat. 7.)
az egri Vármúzeum Lapidáriumában
(Felmérés, Havasi Krisztina, 2011.)

darabbal, amelynek fényképét Kozák Károly tette közzé (13. kép)?⁵⁶ De bizonyosan a templom nyugati részének padlózatából bontották ki az 1962-es felújítás kapcsán az egymást átható vakívek sorával díszített párkánykővet, valamint ebben az összefüggésben került lencsevégre az íves lábazati(?) párkány is (13., 15. kép, Kat. 2. és 6. kép), tehát velük kapcsolatban feltehető, hogy az 1882-es építkezések alkalmával kerültek újbóli felhasználásra.⁵⁷ Az 1960-as években előkerült további darabok viszont már a területet érintő régészeti kutatásokhoz köthetők (Kat. 3–5. és 8.).

Mint már esett róla szó, Kács román kori kőfaragványait – legalábbis azok Bartalosnál őrzött részleteit – fényképfelvételen először Gerecze Péter örökítette meg 1897-ben (7. kép).

A felvétel egy széken elhelyezve két román kori faragványt ábrázol. A jól ismert – és e sorok írásakor még az egri Lapidáriumban kiállított – vállkő (Kat. 1., 9–10. kép) mellett jobbra egy kisebb, köríves keresztmetszetű fonatdíszes töredék látható. 1923 után a kanonok gyűjteményével együtt mindkét darab átkerült a rendeződő líceumi Lapidáriumba,

ahol valamikor az 1920-as évek végén 1930-as évek elején szintén készült a kácsi kövekről egy csoportkép, melyen immár hét töredék számlálható (8. kép). A faragványok a Lapidarium kiállításán belül láthatóan elkülönültek, egy csoportot alkottak, feliratuk egyértelműen Kácsra utalt, és részben Szmrecsányinak az Érseki Múzeumról készült tárgymutatójából tudni, hogy mind Bartalos gyűjteményéből valók voltak.⁵⁸ A képen egy 14. századra helyezhető feliratos sírkőtöredék szerepel, a többi darab Árpád-kori. A sírkövön fejjel lefelé a vállkő, a kompozíció jobb oldalán egy épebb hosszúságú, egyik végén illesztési felületének nyomát is őrző oszloptörzs és a törzsre fejjel lefelé helyezett attikai típusú oszloplábazat látható. A sírkő és a vállkő előtt a Gerecze képen is szereplő kötélfonatdíszes töredék tűnik fel (amely azóta ismeretlen helyen lappang), az oszloptörzs és az oszloplábazat összeállítása előtt pedig két apróbb, formája nyomán talán szintén oszloptörzsből származó töredék látható. A képen szereplő 14. századi sírkő nyomán, mivel az azonosítható az 1882-ben Foltin által is említettel, sejthető, hogy Bartalos a templom nyu-

17. Román kori oszloplábazat Skover Miklós kácsi tanító gyűjtéséből, ma ismeretlen helyen. Archív felvétel, 1930-as évek első fele (Forster Központ, Fotótár, poz. ltsz. 005474)

18. Schlettstadt/Sélestadt: St. Fides, pillér féloszlopos bővítményének lábazata, 1160 körül (Kautzsch 1944 nyomán)

gati részének kibővítése – egyúttal a régi harangláb elbontása – s a „templomot körbefutó monostori alapfalak felbontása” alkalmával előkerült kövekre (illetve azok javára) tehetett szert és vitette azokat Egerbe, szerveződő gyűjteményébe. Az persze kérdés, hogy az 1897-ben megörökített két darab (7. kép) kiválasztása/kiemelése a kanonok kácsi kőleletei közül Gerecze aktuális érdeklődését, avagy a Bartalos-féle „lapidárium” vonatkozó „gyűjteményrészének” akkor még bővülőfélben lévő állapotát tükrözheti.

A Líceum kácsi kövekről készült csoportképénél talán valamivel korábban, 1927 szeptemberében a „Bartakovics-múzeum” két román kori töredékéről – a vállkőről, valamint az oszloplábazatról (Kat. 1. és Kat. 7.) – az ekkoriban az egri várásatások keretein belül a középkori, különösen román kori székesegyház kutatásait kezdeményező Möller István (1864–1934) vázlatfüzetében találni felmérési rajzot

19. Felsőoldalszög keresztmetszetű, íves rétegekő Kácsról (Kat. 5.) Kozák Károly ásatásából (Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Tár, Árpád-kori gyűjtemény, Kardos Judit, 2011)

20. Vékonyabb oszlophoz tartozó fonatdiszes tagozat (oszlopgyűrű?) Kácsról. Egykor az Érseki Múzeum Lapidáriumában (elveszett), részlet a 8. képről

21.a Tarnaszentmária, faltagoló féloszlop lábazati részének kialakítása a hajó déli oldalán, 12. század (Havasi Krisztina, 2010)
 21.b Tarnaszentmária, faltagoló féloszlop lábazati részének kialakítása a hajó északi oldalán, 12. század (Havasi Krisztina, 2010)

(9. kép). A kácsi proveniencia említése itt (is) elmarad, a töredékeket Möller a 12. századra helyezte.

Az 1950-es években a Líceumi Lapidárium felszámolása után a kácsi töredékek is a Vármúzeumba kerültek, ahol az 1982-től Kozák Károly és Sedlmayr János által rendezett kazamatabeli Lapidáriumban – részben rekonstruktív összeépítésben – váltak ismét megtekinthetővé.⁵⁹ Ma itt látható a líceumi felvételen szereplő darabok közül a sírkő és egy „ikerablak-rekonstrukció” keretében a vállkő, egy vele összeépített oszloptörzstöredék, valamint alattuk külön a megmaradt attikai típusú oszloplábazat (16. kép, Kat. 1. és 7., 9.).

Ami a faragványok művészettörténeti megítélését illeti: velük kapcsolatban a szakirodalom sorából leginkább – az emlékanyag rendkívül töredékes jellegéből is fakadóan – bizonytalanság olvasható ki, mely főként ingadozó, illetve tágabb 12–13. századi datálásukban nyilvánul meg.⁶⁰ Hozzáátve ehhez – anélkül, hogy ez a helyzet az alábbiakban feloldható lenne –, hogy a kutatás rendszerint egy-

egy faragványt emelt ki a töredék együttesből, így a háttér és a (mégoly csekély) belső összefüggések áttekintésére mód nemigen adódott. A kiemelt példák általában a vállkőfejezet (Kat. 1.) és az azóta elveszett oszloplábazat (17. kép) voltak, melyek a magyarországi romanikát 1938-ban összefoglaló könyv lapjain is helyet kaptak mint a „nyersebb” kivitelű, provinciális anyag illusztrációi.⁶¹ Az 1930-as évek elején az egri székesegyház feltárásán munkálkodó, egyúttal annak középkori faragványait is feldolgozó Csemegi a líceumi Lapidáriumban kiállított vállkövet – Szmrecsányi 1932-es vezetője és talán Möller nyomán – az egri székesegyházhoz tartozónak vélte, a 12. század második feléből valónak gondolta, s egyúttal a középkori székesegyház egykorú építkezéseivel és az ott általa (részben Ipolyi nyomdokain) kimutatott „skót bencések közvetítette korai normann hatással” kapcsolta össze.⁶²

Kozák Károlynak a kácsi bencés apátság 11. századi építésére vonatkozó elképzelését a templomban felismerni vélte „korai alaprajzi típus” mellett

a kőfaragványokkal, közülük is elsősorban – kontextusából kiemelve – az Egerben őrzött vállkővel (10. kép, Kat. 1.) látta alátámaszthatónak. A korai datálás elsősorban a vállkő típusának és stílusának a 11. századi „palmettás” faragványokkal (például: visegrádi vállkővek) felfedezni vélt rokonságán nyugodott. Ezen – a többi töredéssel kőanyagában és faragásmódjában is megegyező – vállkövet elválaszthatónak gondolta az általa még teljesebb számban ismert és látott helyszínen őrzött faragványegyüttestől és a szintén vállkőként meghatározható, elsőként általa közölt s azóta elkallódott párkány/vállkőtöredéktől (11. kép).⁶³ Ez utóbbiakat a 12. századra helyezte, s a „nagy műhelyek gyakorlatától elütő technika és népies ízű formakincs” nyomán „egy kisebb, helyi műhely készítményének” vélte, rokonságukat egy Abasáron előkerült (23. kép), a kutatás által hagyományosan az ottani apátságához kötött oszlopfőben és a dömösi prépostság egyik altemplomi fejezetében vélte felfedezni.⁶⁴ Az átható vakívek sorával díszített párkánykővet (13. kép, Kat. 2.) pedig még későbbre helyezte, feltételezve, hogy a kolostortemplom kiépítésére több periódusban kerülhetett sor, s a darab későbbi, talán tatárjárás utáni építkezések, változtatások nyomát képviselte.

*

A kácsi faragványegyüttes legismertebb – legalábbis legtöbbet reprodukált – darabja a Bartalos gyűjteményével Egerbe származott vállkőfejezet (Kat. 1., 7–10. kép). Felfekvésí felülete szerint közel 10 cm átmérőjű oszlopot koronázhatott, ez a méretrend visszaköszön a meglévő és a már elkallódott oszloptörzstörredékeken is (Függelék 3. és Kat. 8–9.). A vállkőfejezet egyszerű, geometrikus formája a 11. században gyökerező s a 12–13. század folyamán is közkeletű típust követ.⁶⁵ Alaptípusának hazai példái – többek között – Kapornak, illetve Kána bencés vagy Bozók premontrei apátságai templomainak (torony)ablakairól idézhetők.⁶⁶ Igaz, ezen vállkővek hasábos/négyzetes felfekvésí felületei rendszerint fejezetet – Nagykapornak és Kána esetében kockaoszlopfőt – koronáz(hat)tak. A kácsi viszont (l. 8–9. kép) úgy tűnik (a fejezetrész kiiktatásával), közvetlenül az oszloptörzshöz feküdt fel. Míg az idézett 12. századi vállkőveknél a letisztult geometrikus alapforma jut érvényre, s azok – a kőfaragómunka színvonalát is jelző igényes, már-már dekoratív felületmunkálást leszámítva – dísztelenekek. Kácsott viszont a vállkő egyik rövidebb oldalán visszafogott ornamentika jut szerephez. Ugyanakkor a vállkőfejezet kidolgozása mind a forma, mind a dísz tekintetében aszimmetrikus. Hosszanti oldal-

22. Vézelay, Ste. Madeline: Falpillér féloszlopos bővítmenyék lábazata a déli mellékhajóból, 1120-as, 1130-as évek (Vézelay 1999 nyomán)

felületein – beleértve az alsó felületéig enyhén kiugró fejlemez is – a hegyesvívvel precízen megmunkált textúra érvényesül. A vállkő egyetlen díszített oldalát egynemű hurkás fogalmazású, nyúlánk és ékvájatokkal elválasztott ujjak sűrű sora borítja, ezek közül a szélsők a vállkő oldalnézetében – a forma sziluettjét is kiemelve – levélvégszerűen feltekerednek a fejlemez alatti hengertag oldalaira. A vállkő szemközti, rövid oldalát a geometrikus alapformák – a lemeztag függőlegese és a rézsűs oldalsík – precízen eldolgozott felületei határozzák meg, a nyakgyűrű ezen az oldalon elmarad. Ez a díszítettnél rövidebb és meredekebb oldal úgy tűnik szándékolatlan kibontatlan, de kibontatlanságában is befejezett/eldolgozott maradt. Kérdés, hogy a rövidebb oldalak efféle aszimmetrikus kialakítása egyben a vállkő (egyúttal az építészeti szerkezet, amelynek része volt) egykori elhelyezésével (fő nézetével), rendeltetésével is összefügghetett-e, vagyis a díszített oldal az egykori, hangsúlyosabb, „látatásra szánt” nézetet tükrözheti. Feltételezve, hogy a kevésbé hangsúlyos, „hátsó” oldal (*après-la-pose?*) „kibontása” – mivel az eleve takarásba készült/került – talán már érdektelennek bizonyult, s ott csupán az alapforma nyers felületei lettek szépen simára munkálva. Ez részben támogathatná azt az elképzelést, mely szerint a vállkőfejezet az épületen magasabban (esetleg tornyon?) elhelyezett ikerablakhoz, kapcsolt nyíláscsoporthoz tartozhatott volna.⁶⁷ Hozzáteve – már amennyire mindez megítélhető – hogy a faragvány közvetett lelőhelyadatai e tekintetben kolostorépületre (is) utalhatnának. Így szóba jöhetne olyan kapcsolt ablakcsoport is, amely részben fal(pillér) előtt, illetve valamiféleképp takarásban állhatott, vagy egyszerűen csak a belső oldal

23. Oszlopfő Abasárról, 12. század(?). Archív felvétel, MTA BTK MI Fényképtár, Voit Pál-hagyaték nyomán

24. Schlettstadt (Sélestat), St. Fides.
Féloszlopfőként (?) beépített lábázat, 1160-as évek
(Archív felvétel, 1926 © Bildarchiv Foto Marburg)

kidolgozása már nem bizonyult fontosnak. Mindenesetre a vállkőfejezethez méretrendjében szorosan kapcsolódó, részben a jelenlegi összeállításban is szereplő világos, halványsárgás (valamint a megégett felületű szürkés) árnyalatú tufa oszloptörzsek (Kat. 8–9.) arról vallanak, hogy az efféle nyílásco-

portok összeállításában a polikrómia is szerephez jutott.

Formája, méretarányai és sejthető egykori rendeltetése a fenti darabbal fűzik össze azt a párkánytöredéket, amely ma csak a Kozák Károly által közölt fényképről ismert (11. kép). A fotón az előbbi vállkőfejezettel megegyező arányú, függőleges oldalú fejlemezrel zárt, rézsús oldalú – a leírás szerint –, vöröses színű andezittufából faragott párkány- vagy vállkő saroktöredéke mutatkozik. Alapvető különbség a fenti, kapcsolt nyíláscoport-hoz utalható, karcsú oszlopot koronázó vállkőhöz képest, hogy ez felfekvés felülete szerint szögletes, hasáb alakú formához – pillérhez vagy falsarokhoz tartozhatott. A két díszített oldal határát, valamint a felfekvés felületet vékony perem jelzi. Az elvesztett párkány két oldalán eltérő mintázatú, de egyaránt szövevényes, sűrű komponálású, lapos, éles alakítású dekoratív ornemens látható. Egyfelől ékmetszéses háromszögből és azt kísérő bordázott szalagból álló geometrikus, másfelől stilizált, növényi jellegű kacskaringós minta tűnt fel. Egy harmadik egészen apró töredék (12. kép, Kat. 3.) felfekvés felületének íve szerint viszonylag nagyméretű hengeres támasz fejezetrészeivel vagy (fél)köríves falszakasz lezárásával (párkány) lehetett kapcsolatos. A darab formakincse és a faragói eszköztára végtelenül redukált. A felület horizontális tagolású, s a két egymás felett húzódó sávban – ez alatt sekély alakítású homorlatot jelent – a lehető legegyszerűbb ornemens: alul vékony hurkás tagból képzett cikcakk mustra, felül ék alakú bevésések váltakozó sora – a szó szoros értelmében erőteljes vésőnyomokkal tarkított felület – látható. Mindez (eszközhasználata, mintája) a darabot a kézművesesség legegyszerűbb, leghétköznapibb produktumai-val rokonítja.

A kácsi román kori faragványoknak geometrikus ornamente révén is figyelemre érdemes – napjainkban a helyszínen kallódó – darabja egy párkánykő, mely méretei révén „nagyarchitektúrához” tartozhatott (13. kép; Kat. 2.). A párkánykő felső részén egymást átható vakívek sorából alakított dísz látható. A vakívek a felület síkjába illeszkedő lapos, de éles és precíz metszésű formák, mélyített ívháromszögű közeiket – némileg az elvesztett párkány bal oldalának geometrikus díszére emlékeztetően – él osztja ketté. A vakívsor alatt pedig függőleges tagozatokkal sűrűn borított felület húzódik, melyet sekély metszésű, ékmetszéses vájatok – részben lekerekített peremű homorlatok – és lapos pálcák váltakozó sora alkot. A vakívsor alatti vájatolt felület sekély, homorú tagozatformái pedig a cikcakk motívummal díszített párkánytöredéken megfigyelhetőhöz állnak igen közel (Kat. 3., 12. kép).

Ami a lábazatokat illeti, Kácsott a plébániatemplom kerítése melletti kőkupacban fellelhető egy vörös andezittufából faragott lábazati párkány darabja, mely méretei folytán szintén az egykori apátság nagyarchitektúrájának részlete lehetett (Kat. 6., 15. kép). Profilja meredek vonalú: a meredek, vaskos és lapos ívű párnatagot magas, sekély metszésű homorlat kíséri. A vörös andezittufából faragott lábazati (esetleg korona-) párkány íves alaprajzú formához tartozott, a megmaradt részlet alapján számítható sugara két méter körüli lehetett, ez a méretrend a darabot leginkább az Árpád-kori templom ásatási alaprajzról megismerhető déli mellékapzsiának külső faltagolásával fűzi össze (5. kép).

Az apátság területéről ezenkívül két oszloplábazat vált ismertté, mindkettő szabadon álló oszlopotkat indíthatott, viszont – a fennmaradt törzsmérrő (16 cm körül) nyomán – ezek a vállkőfejezettel jellemezhető kapcsolt nyílascsoportnál nagyobb méretrendű szerkezethez utalhatók (16–17. kép). Az egyik, egykor a Liceumban, ma a Vármúzeum Lapidáriumában kiállított attikai típusú, sarokgumós lábazaton kívül (Kat. 7., 16. kép) – mely falccal utólag(?) ellátott oldala révén talán ablaknyíláshoz, nyílascsoporthoz köthető – ismert volt még egy hasonló léptékű oszloplábazat is, amelyet Skover Miklós helybéli tanító talált az 1930-as években a templom környékén, és őrzött hosszú ideig a helyszínen, az utóbbi évtizedekben azonban ennek is nyoma veszett (17. kép). A fénykép szerint az attikai sémától eltávolodó lábazatnak magas és csak igen enyhe homorlatot mutató trochilusza s majdnem hogy tömörszerű (kidolgozatlan?) alsó tórusza volt. A tóruszt díszítő sarokgumókat íves mezők s azokat kijelölő vékony, hurkás perem kapcsolta össze. Így az alsó rész tulajdonképp egy laposabb arányú, fordított kockafejezetre emlékeztetett.

Egy másik érdekes és mára szintén elveszett darab a kácsi köveket Egerben megőrkítő archív csoportképeken tűnik fel (7–8., 20. kép). Ez egy köríves alaprajzú, henger- vagy párnatagszerű forma, melyet a vállkőről megismert alakításban egyszerű, vájatolt, hurkás tagokból alkotott fonatdíz borított. A tagozattöredéknek mindkét végén finomabb pálcátag által határolt köríves felfekvés felület mutatkozik, s a Lapidáriumban készült felvételen (20. kép) az is megfigyelhető, hogy a töredék tetején vájat jelölte ki a csatlakozó köríves elem, oszloptörzs(?) felfekvés felületét. És e felfekvés felület átmérője szemmel láthatóan közel állt a vállkőfejezetről a kapcsolódó (valaha több példányban fellelhető) vékony oszloptörzsekről (Kat. 8–9., 10. kép) megismerhetőkhöz. Így ez a fonatdíz tagozat kisebb oszlop (akár nyak-, akár osztó) gyűrűjeként vagy lábazati részként is elképzelhető lenne.

Fonatdíz a kácsi apátság kövein egyébként más összefüggésben is felbukkant: egy jóval vékonyabb – Kozák Károly ásatásából előkerült apró darabka – talán oszlopfőjezet nyakgyűrűjéből törhetett le (Kat. 4., 14. kép).

*

A Kácsról ránk maradt Árpád-kori faragványok töredékességük ellenére egységesnek tűnnek. Közös stílusvonásaik mellett egységesek a megmunkálásmód, a faragói eszköztár és egységesek az anyaghasználat tekintetében is. Kőanyaguk a Mátra és a Bükk vidékének középkori építészetére is olyannyira jellemző – több lokális bányahellyel bíró – mélyvörös és részben halvány okker, illetve szürkés árnyalatú andezittufa.⁶⁸ Vörös andezittufából készültek az ornamentális töredékek (Kat. 1–2., 3–4.), valamint a nagyarchitektúrához utalható külső fallábazat és párkánykő is (Kat. 2. és 6.). Az oszloptörzsek, kisebb lábazat(ok), tagozatok esetében (Kat. 5., 7–9.) pedig – a szerkezetek és a felépítmény polikrómiájának jegyében – ennek a kőnek a világos, halványsárgás színű változata is feltűnik. A motívumok, tagozatformák felfogása valamint a stílusjegyek anyagon belüli összefüggései is az egykorúságot látszanak erősíteni. Noha árnyalatok és gyengébb kvalitások ezen belül is vannak: precízebb megmunkálású díszített darabok mellett egészen redukált formakincsűek is feltűnnek. Megoldásaik, stílusvonásaik és ornamenseik – és ez nem feltétlenül csak „provincializmusuk”, illetve töredékességük számlájára írható – általánosságban és tágabb keretek között vallanak 12–13. századi készítésükről. Kérdés, hogy a provincializmus mindezen vetületei között/mellett a korstílus általánosabb vonásain túl megragadhatók-e az anyag lokális stíluskapcsolatai és a térség Árpád-kori emlékéanyagán belüli helye, egyáltalán az emlékéanyag pontosabb kora.

Ami az apátság területéről fennmaradt oszloplábazatokat, valamint szentély külső tagolásához utalható lábazati párkányt illeti (Kat. 6–7.), a magas, meredek vezetésű, illetve a sematikus saroklevelekkel (sarokgumókkal) díszített attikai forma olyan, amelyet régiesnek és általában (a 12. századon belül is) korainak szokás tekinteni. Efféle sarokgumóval díszített, illetve meredek trochilusszal képzett formák többek között feltűnnek az egyházmegye közeli központjában a 12. század elejétől (újja)épülő székesegyház lábazatain, részben az ottani hosszház támaszrendszerével is összefüggésben. Ám óvatosságra int, hogy vidéki viszonylatban ez az archaikus forma akár egy-másfél évszázados kifutással is használatos lehetett.⁶⁹ Így Kácsott egyéb

25. Parma, székesegyház. Részlet a főapszis délkeleti oldaláról, 1120/1130-es évek (Havasi Krisztina, 2006)

26. Worcester, székesegyház. Faltagolás részlete a szentélyből, 11. század vége (Stoll-Roubier 1966 nyomán)

támpont híján nehezen megítélhető, hogy e régies lábazattípusok az emlék/építkezés termékeny provincializmusba süppedő 13. századi rétegéről vagy épp a püspöki centrumban zajló munkák korban közvetlenebb stílári reflexióiról árulkodnak-e?⁷⁰ Mindenesetre az elveszett kácsi lábazat ívelt formákkal összekötött sarokdíszseinek motívuma kapcsán felmerül, hogy itt esetleg az attikai lábazatok körében – a kora gótikus impulzusoktól sem függetlenül – a 12. század utolsó harmadától elterjedő tórusz-díszítésmód sajátos származékával, egyúttal megidézésének provinciálisabb kísérletével állunk

szemben (17–18. kép).⁷¹ Az együttes egy másik, olyan darabja (Kat. 5. és 19. kép), amely a későbbi, 13. századi datálás felé billentené a mérleg nyelvét, egy félnyolcszög-keresztmetszetű, talán árkádív vagy hevederív, esetleg íves nyílás keret(műv)ének részlete lehetett, amely formailag aligha képzelhető el az 1200-as évek elejénél sokkal korábban.⁷²

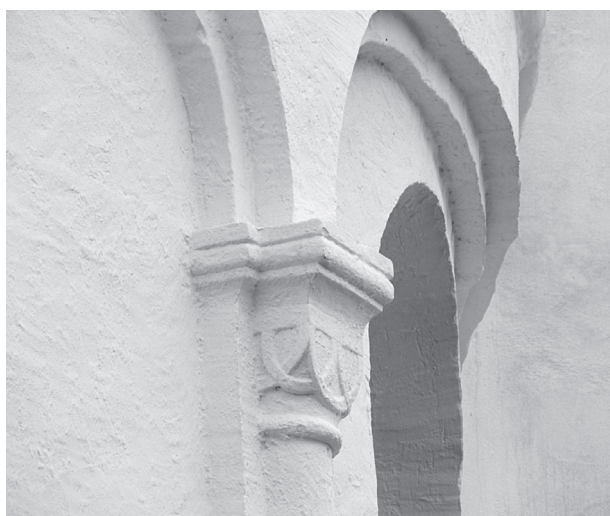
A lábazatokkal összefüggésben említendő meg a vékonyabb oszlop dekoratív osztógyűrűjeként vagy lábazati tagozataként értelmezhető (mára elveszett) fonatdíszes darab (7–8., 20. kép). Ehhez a motívumhoz és megoldáshoz hasonló a püspöki székhelytől nyugatabbra fekvő tarnaszentmáriai templom hajójának faltagolóiról idézhető, mely emlék építészeti megoldásainak és kőornamentikájának datálásával kapcsolatban a kutatás – a 20. század derekának korban és térben távoli eredeztetési kísérletei után – ismét visszatérni látszik a 12. századhoz (21. kép).⁷³ A megemelt szintű szentélyszakasz boltozatát is hordozó vörös andezittufából faragott vastos oszloptörzsekkel és lábazataikkal szemben – itt figyelemre méltó a kitüntetett szakasznak szóló eltérő anyagválasztás és kőszín⁷⁴ – a hajó faltagolóit a templom falazatainak fő építőanyagául is szolgáló helyben közvetlenül elérhető tufából készülték. A faltagolóknak lábazatain megfigyelhető sajátos párnatag talán nem is annyira antiklasszikus megoldás, mint amilyennek első pillantásra tűnhet, ugyanis a tagozatforma tulajdonképp a római dór oszloprend lábazatalakításának távoli, látens leszármazottja, annak egyfajta román kori újrafogalmazásának is tekinthető.⁷⁵ Különösen nyilvánvaló ez az ikonológiai-tipológiai összefüggés a Tarnaszentmáriával kapcsolatban a kutatás által már idézett burgundiai Vézelay 12. század első harmadának vége felé megújuló hosszházának lábazatain, ahol mindez klasszicizáló ornamensekkel (pl. tojásléc) és kannelúrozott törzsű faltagolókkal társul (22. kép).⁷⁶ Azonban az elkallódott kácsi töredék aljának és tetejének pálcaforma nyaktaggal való lehatárolása és a felfekvésű felület karccal való kijelölése arra is utal, hogy a darabot a falazattal összefüggő, falba kötő tarnaszentmáriai faltagolóknál valamivel precízebb (igaz ott a törzsek felülete a 19. században utólagosan stokkolt) függőleges illesztékeket feltételező és egyúttal szabadon álló oszlop gyűrűjének, törzsdíszítményének szánhatták. A közeli Tarnaszentmária plébániatemplomának ezen faltagolóit azért is figyelemre méltóknak, mert rajtuk lapos szalagszerű megfogalmazásban spirális törzsdíszítmények (21. kép) – köztük részben egy cikcakkos vonalvezetésű is feltűnik⁷⁷ – melyekkel kapcsolatban tényleg jogos lehetne a 11. század vége, 12. század eleje anglo-normann ornamentikájának eszköztárára és különösen ennek díszített pillértör-

27. Moosburg, Münster St. Kastulus. A nyugati kapu bal oldali fejezetzónájának részlete 1180-as évek(?)
(Havasi Krisztina, 2013)

28. Moosburg, Münster St. Kastulus. Pillérfő a kórus északkeleti oldalán, 12. század utolsó harmada.
(Havasi Krisztina, 2013)

29. Steingaden, egykori premontrei prépostság templom, féloszlop fő a főapszis külső faltagolásáról, 1176 körül
(Havasi Krisztina, 2013)

30. Kisdisznód (Michelsberg/Cisnădioara), Szent Mihály-templom. A nyugati kapu bal oldali fejezetzónájának részlete, 13. század eleje (Kollár Tibor, 2012)

zeire utalni.⁷⁸A kérdés már csak azért is izgalmas, mert a híradások szerint valaha Kács Árpád-kori kövei között is őriztek kannelúrázott tagolású oszloptörzset.⁷⁹ Ami az ornamentikát illeti: a vállkőfejezeten (Kat. 1., 9–10. kép) feltűnő egyszerű, egyenmű díszítmény rokon változata – karéjos végű levélujjak sűrű sora – feltűnik az egri székesegyház 12. századi építéstörténetének korábbi szakaszába (12. század dereka?) utalható falpillérfőn is,⁸⁰ de igazából ez a formaképzés annyira egyszerű, hogy a kácsi darab datálásához aligha nyújt támpontot. Ugyanez vonatkozik a vékony, fonatdíszes tagozatra is (Kat. 4.), ami a romanika magyarországi emlékanyagában a 12. század elejétől a 13. századon át különféle összefüggésekben széles népszerűségnek örvendett.

Az Árpád-kori faragványegyüttes geometrikus ornamente miatt is figyelemre méltó darabja a monumentális párkánykő (Kat. 2., 13. kép), noha az egymást átható vakívek sorából alkotott dísz a román kori építészet formakincsének közismert eleme (25–26. kép),⁸¹ a hazai anyagban ez a fajta dekoratív, geometrikus dísz mégis meglehetősen társtalan. Épületornamentika (fejezetdísz) tekintetében a 12. század derekáról második feléből ennek a motívumnak a párhuzamai elsősorban elzászi és délnémet területről, részben jól körülhatárolható stíluskörnyezetből hozhatók, ezek közül itt csak két példára utalunk. A VI. Welf herceg (1115/1116–1191) – Oroszlán Henrik nagybátyja – által 1147-ben a maga és a családja temetkezési helyeként alapított steingadeni premontrei kolos-

31. A szomolyai templomkapu két bélétköve az Érseki Líceum Lapidáriumában az 1930-as években (Forster Központ, Fotótár, poz. ltsz. 5478.)

32. Boldva, egykori bencés apátsági templom főhajója. Az északi pillérsor keleti tagjának fejezete, 12. század utolsó harmada (Havasi Krisztina, 2012)

tortemplom épületéből nagyszámban idézhető ez a motívum. Bordázott és borda nélküli változatai elsősorban a templom főapszísának fejezetein, illetve kerengőjének pillérfőin (29. kép) szerepelnek. Itt a templomot és főleg kérdéses keleti részeit 1176-os felszentelési adat datálja, viszont a kolostor esetében 1200 körül elhúzó munkálatokkal is számol a kutatás.⁸² Az uralkodóházzal összefonódó hercegi alapítói ellenére az emlék a délnémet, bajor romanika kevésbé feltárt, régiesebb tradícióit – nem épp élvonalbeli színvonalon – ötvöző rétegéhez kötődik. A freisingi püspök fennhatósága alá tartozó Moosburg káptalani templomában a szentély pillérfőin, illetve nyugati kapuján egy csokorra való más geometrikus mustra kíséretében találkozunk ugyanezen díszítővariánsaival (27–28. kép). A II. Henrik császár által az 1020-as években létesített káptalani templom újjáépítése az 1170-es évektől folyt. Kezdeményezője Freisingi Ottó (+1158) utó-

da, a közeli székesegyházát is ekkoriban renováló Adalbert (1158–1184) püspök volt, aki az alapító császárral együtt, a templommodellt felajánlva jelenik meg a portál felirattal kísért timpanonján. Moosburg művészettörténeti helye és stíluskapcsolatai egyértelműbbek: az közvetlenül kapcsolódik Regensburghoz, a Sankt Emmeram kutatás által 1166 utánra helyezett épületplasztikája mellett főleg a Sankt Jakob (ún. Schottenkirche) II. épületéhez, azon belül is az 1180-as években a munkálatok befejező szakaszát jelző kerengőhöz.⁸³

Azonban a fentiekből magyarázni, levezetni a Kácson mutatkozó jelenségeket – különösen az ornamentika, motívumkincs egyes részletmegoldásai nyomán – nehéz lenne, s nem is ez lenne említésük célja, hisz ezen késő 12. századi délnémet emlékek maguk is jórészt derivátumok hordozói. Sokkal inkább a mögöttük álló „főművek” és azokon keresztül a magyarországi anyagot a 12–13. század fordulóján (többrétűen) érintő stílári impulzusok nyomán lenne kereshető valamiféle kapcsolat, viszont a lánc főbb szemei hazai oldalról hiányoznak, vagy csak halványan megfoghatók, így már aligha vezetnek el közvetlenül olyan provinciális anyagokhoz, mint az itt vizsgált kácsi. Anélkül, hogy a regionális viszonylatban körvonalazható emlékcsoportok közötti közvetett-közvetlen stíluskapcsolatok parttalan problémakörében elmerülnének, efféle hatások a korszak magyarországi anyagának „másodvonalában”, néhány más szálon is felgöngyölíthetők. Csupán a dekoratív-geometrizáló épületornamentikánál maradva: a „helyi felszívódás” sokrétűségét és bonyolult viszonyait illusztrálják – egy sor rokon emlék között – az erdélyi szász település Michelsberg (Kisdisznód) kora 13. századi kapuzatának fejezetei (30. kép).⁸⁴

A biztosabb helyi stílusviszonyokra visszatérve. Kácson a pillérfők, párkányok tagolásában szerephez jutó tagozatforma, a sekély metszésű, részben legömbölyített peremű homorlat (Kat. 2–3., 12–13. kép) és az esetenként azt kitöltő cikcakkos ornamentika is tetten érhető az egri vidék más építkezésein is. Így például a közeli szomolyai plébániatemplom általánosságban a 12–13. század fordulójára helyezett kapuzatán (31. kép).⁸⁵ Vagy a bizonyosabban a 12. század utolsó évtizedeihez köthető boldvai bencés apátság kívülről téglá, belülről pedig igényes kváderarchitektúrát mutató templomának kőfaragómunkáin. Boldván a belsőben, az építészeti tagolás/kialakítás mellett marginális hangsúllyal bíró és meglehetősen egyszerű alakítású kőfaragómunkákon: a hosszházpillérek féloszlopos bővítmenyeinek fejezetein jelenik meg (32. kép).⁸⁶ Ugyanakkor a szűkebb régió inkább régies vonásokat tükröző (ezért gyakran a 12. század végére helyezett) kő-

faragómunkáiban elterjedt sajátos tagozatformát, a sekély metszésű részben legömbölyített peremű homorlatot és azt kitöltő cikcakkos mustrát, valamint a felületet egészében beborító szövevényes, lapos alakítású ám dekoratív ornamentst használó mesterek köre és az álaluk képviselt stílusvonalat úgy tűnik nem elhanyagolható szerephez jutott a közeli székesegyházon 1200 táján intenzívebben zajló munkálatokon is. Az egeri székesegyház ekkoriban folyamatban lévő belső dekorációjának egyik csúcsát és talán megújításának befejezését is jelző vakfülkével tagolt (vörös andezittufából és az ekkoriban, úgy tűnik, épp ezen építészeti vállalkozás kapcsán „felfedezett” és használatba vett helyi fehér márványból faragott) kisarchitektúrában több stíluskör, réteg fonódott össze (33. kép),⁸⁷ észlelhető kvalitáskülönbségek kíséretében. Mindez egyazon épületszobrászati/épületdíszítő vállalkozás keretében egyidejűleg foglalkoztatott nagyobb létszámú mesterre/kőfaragóra és ebben a rendelkezésre álló helyi kapacitások döntőbb súlyára – egyúttal talán a munkák gyors (vagy kivitelezés kapcsán felgyorsuló) ütemére – utalhat. Egerben a vörös kőből faragott szakaszok nemcsak anyagukban, hanem ornamentikájukban is egyértelműen a „helyi komponens” jelentették. Viszont a hazai művészet történetében valami egészen újat képviselő – ám mégiscsak helyi anyagra alapozó – márványmunkák jól körülhatárolható, élvonalbeli csoportjával is megragadható az átjárás. Ezekon még az egeri anyag töredékessége ellenére is a kvalitásárnyalatok erős ingadozásai, stiláris, kompozicionális és motivikus átvételek, redukciók mutatkoznak. Ez leginkább a márványfaragványok naturalisztikus ornamentikájából, a kibomlás különféle stádiumaiban ábrázolt, szőlőleveleiből átvett s azokat (a vörös köveken feltűnő dísz szellemében) stilizáló palmetta-formációkban, egyúttal a márványok hullámindás kompozícióinak cikcakkos sáv mentén történő átrendezésében érhető tetten (33. kép).

Ezek nyomán úgy tűnhet, hogy azok a helyi erők, akik 1200 táján Egerben a székesegyház mun-

33. Vakfülkével tagolt kisarchitektúra kerettöredéke a középkori egeri székesegyházból, 1200 körül. Eger, Dobó István Vármúzeum (Mudrák Attila, 2007)

kain az egyelőre közelebből nehezen körvonalazható stíluseredetű, ám kiemelkedő színvonalú *marmorarius*ok mellett a (vörös) tufa faragványok készítéséért feleltek, részben a márványok megmunkálásában is feladathoz jutottak, annak a helyi gyakorlatnak – ekkorra talán már hagyománynak? – a kiemelkedőbb képviselői lehettek, amelynek többek között Kács és Szomolya kőfaragómunkái is köszönhetőek.

A KÁCSI BENCÉS APÁTSÁG
ROMÁN KORI KŐFARAGVÁNYAINAK KATALÓGUSA⁸⁸

Rövidítések, jelölések a katalógusban:

A faragványtöredék meghatározása és leírása.

A: Kormeghatározás

B: Kőanyag

C: Jellemző méretek (m.: magasság; sz.: szélesség; mé.: mélység; v.: vastagság; lv.: lapvastagság; á.: átmérő; r.: sugár; cm: centiméter; ~ közelítőleges/becsülhető méret. A számok után felső indexben szereplő „t” az eredeti állapothoz képest töredékesen fennmaradt méretadatot jelez.

D: Lelőhely és lelőköörülmények, feltárás időpontja és a feltáró neve. (Ásatási napló és/vagy egyéb vonatkozó forrás feltüntetésével)

E: Archív fényképfelvételek

F: Rajzok, felmérések

G: Jelenlegi őrzési hely

H: Leltári szám (és/vagy faragványon feltüntetett szám)

I: Irodalom

M: Egyéb megjegyzések

1. Vállkőfejezet (7–10. kép)

Karcsú oszlopot koronázó alacsony, de erősen kiszélesedő laposabb arányú vállkőfejezet. A fejezetrészt pálcaforma nyakgyűrű indítja, s magas függőleges oldalú fejlemez zárja. A vállkő hosszanti oldalai függőlegesek és dísztelenek. Enyhe hajlatot mutató rövid oldalai a fejlemezrel lapos szöveget zárnak. A két rövid oldal aszimmetrikus kialakítású. Míg a sekélyebb oldal sima és díszítetlen, addig a meredekebb oldalt egyszerű és sűrű ornamentals borítja. Itt hosszúkás, hurkás formálású ékvájatokkal elválasztott karéjos ujjak sorakoznak. A dísztelen oldalon – ahol a nyakgyűrű is kidolgozatlan – csupán kétfelől a mező szélét kijelölő bevésések mutatkoznak. Mindkét rövidebb oldalt a fejlemez alatt hengertagforma zárja, mely a díszített rész oldalnézetében egyúttal a leveles ornamentals volutaszerűen feltekeredő végeként tűnik fel. A hosszanti oldalak – a felületkezelés dekoratívítását is érvényre juttatva – laposvésővel precízen megmunkáltak. Csatlakozó oszloptörzs tekintetében vö. Kat. 8–9.

A: 12. század utolsó harmada – 13. század eleje(?).

B: Mélyvörös színű andezittufa.

C: m.: 20,5 cm; mé.: 48 cm; sz.: 19,5 cm; fejlemez m.: 8 cm, törzsátm.: ~10 cm.

D: Kács, római katolikus plébániatemplom területéről vagy környezetéből (harangláb bontásá-

ból?) kerülhetett ki, 1882 táján, vagy a későbbi években (de bizonyosan 1897 előtt).

E: Gerecze Péter 1897-ben, Bartalos Gyula kanonok egri lakásán készített felvételei: Forster Központ Fotótár, neg. ltsz. 198669., valamint uo. retusált háttérrel: poz. ltsz. 25438.; 1920-as évek végén, 1930-as évek elején a Líceum Lapidárium kiállításán készült felvétel (háttoldalán: Graf. Rud. F. fényképész Egerben): Forster Központ, Fotótár, poz. ltsz. 56714.

F: Möller István, 1927. november 18. In: Möller István jegyzetfüzete, Forster Központ Kézirattár, K344/24; *Kozák–Sedlmayr* 1987, 25. kép (55.)

G: Eger, Dobó István Vármúzeum, Lapidárium.

A faragvány a 19. század végén (1882 után, de 1897-ben már bizonyosan) Bartalos Gyula egri kanonok gyűjteményében lehetett. A kanonok 1923-ban bekövetkezett halálát követően az Érseki Líceum Lapidáriumába, onnan pedig 1950 táján a Vármúzeumba került.

I: *Szmrecsányi* 1932, 8., No. 24.; *Csemegi* 1935, 221–222., 159. kép; *Szabó F.* 1936, 14–15. *Gerevich* 1938, CXLIII/2. kép és 151; *Kozák* 1968, 245–250., 20–21. kép (247–248.); *Kozák–Sedlmayr* 1987, 12., Nr. 30/c., 25. kép (55.)

2. Párkánykő (13. kép)

Nagyméretű, fekvő téglány alakú, a felületi sérülésektől eltekintve ép darab. A mély felfekvésű kő két oldala illesztési felület. A bal oldal enyhe hegyesszöveget, a jobb közel derékszöveget zár be a nyers, nagyolt háttal, melynek irányába a kő tömbje valamelyest összeszűkül. Teteje, alja szintén precízen megmunkált illesztési felület. A párkány homlokoldalán dekoratív, geometrizáló díszítés látható. A kő felső harmadában egymást átható vakívek sora, melyek között kitöltő ívháromszögek sekély, ékmetszéses formák, kiemelkedő középrészük éles. Az ívsort lapos pálcatag választja el a kő alsó részének díszítményétől: itt vékony, függőleges tagozatok sűrű sora látható. Sekély kiülésű pálcák váltakoznak ékmetszéses középső, széleiken legömbölyített peremű (szimaszerű) tagozatokkal. A tagozatok, formák lapos alakításúak, ugyanakkor kivitelük alapos, és éles faragásuknak köszönhetően a díszített felület erős fény-árnyék kontrasztot mutat. A dekoratív, geometrizáló minta rajza tiszta, precíz szerkesztésű. A díszítmény párhuzama a hazai anyagban eddig nem ismert.

- A: 12. század utolsó harmada – 13. század eleje(?).
 B: Mélyvörös színű andezittufa.
 C: m.: 31 cm, sz.: 49,5 cm, mé.: 43 cm.
 D: Kácsott a római katolikus plébániatemplomból került elő 1962-ben vagy 1968-ban a belsőt érintő tatarozási munkák során. A templom nyugati részének padlójába volt másodlagosan beépítve vö. *Kozák* 1968, 251, „... ez évben találták a hajó nyugati végének kövezésekor a padok alatt”.
 E: *Kozák* 1967/1968, XVI. tábla; *Kozák* 1968, 28. kép (254.)
 F: 2010. május 7. Havasi K.
 G: Kács, római katolikus plébániatemplom kertje, a templomdomb déli részén, a kerítés tövében lévő kőkupacban található.
 I: *Kozák* 1967/1968, XVI. tábla; *Kozák* 1968, 251., 28. kép (254.)
 M: Hosszú évek, évtizedek óta szabad ég alatt hever (vö. Kat. 6.), állapota emiatt fokozatosan romlik. Erősen pusztuló, málló, mohásodó faragvány.

3. Párkánytöredék (12. kép)

Oldalain, tetején és hátán töredékes párkány vagy fejezet fragmentuma. A darab felülete valaha megéghetett. Alja vésővel megmunkált illesztési felület, melynek felfekvése enyhe ívet mutat. Díszített oldala felfelé enyhén kihajlik. E megmaradt felületen egymás felett két vízszintes sáv húzódik, melyeket vékony ékvájat választ el egymástól. Az épőbb alsó sáv sekély alakítású, enyhén homorú tagozat, amelyet alul vékony legömbölyített perem határol. E tagozaton kissé ügyetlen fogalmazású és széthúzott vonalvezetésű, vékony hurkás formából képzett cikcakkdísz fut. A felső sávban egymás felett két sorban hanyagabb, ék alakú bevésések sorakoznak. A faragvány tagozatainak típusa emlékeztet a Kat. 2. (13. kép) párkánykövön feltűnőkre, azonban a darab kivitele a kácsi anyagon belül (egészen) gyenge minőségűre mutatkozó réteg jelenlétére is utal. A faragvány teteje a törés miatt nehezen megítélhető, ám a díszített oldal felől mintha enyhén visszaugró (talán a következő tagozatsorra valló?) perem lenne kivehető. Felfekvési felületének enyhén ívelt vonala és a díszített oldalának alakítása arra vall, hogy nagyobb méretű hengeres pillér(rész) vagy oszlop fejezetének, esetleg íves alaprajzú épületrész külső oldalát díszítő párkánynak a maradványa lehet.

- A: 12. század utolsó harmada – 13. század eleje(?).
 B: Vöröses-szürkés színű, megégett felületű(?) andezittufa.
 C: mé.: 9,7^t cm, ma.: 8,8^t cm, sz.: 11,8^t cm.

- D: Kács, római katolikus plébániatemplomnál Kozák Károly vezetésével folyt ásatásokból került elő 1967–1968-ban. *Kozák* 1967/1968, XV. képtábla.
 F: 2010. május 14., illetve 2011. június 16. (Havasi K.)
 G/H: Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Tár, Árpád-kori gyűjtemény, ltsz. 70.15.2.B.

4. Fonatdíszes töredék (14. kép)

Enyhén íves vonalú, fonatdíszes pálcaforma tagozat apró töredéke. A töredék leginkább kisebb fejezet nyakgyűrűje vagy lábazat díszített tórusza lehetett. Kivitele – kőanyagából fakadóan is – nagyoltabb.

- A: 12. század utolsó harmada – 13. század eleje(?).
 B: Mélyvörös színű andezittufa.
 C: h.: 8,9^t cm, m.: 3^t cm, v.: 2,3^t cm.
 D: Kács, római katolikus plébániatemplom nyugati részénél, Kozák Károly vezetésével folyt ásatásokból került elő az ásatási napló 1968. szeptember 4-i bejegyzése szerint: „... a templom déli oldala mellett, a nyugati végen sír, a nyugati részen két kváder mutatkozott a falban, dél felé forduló fal sarkát bonthatták le, valószínűleg itt ragadható meg a középkori templom nyugati végének lezárása, ezt a bővítéssel tüntették el. [...] Egy kisméretű, 8,5 cm vörös homokkőből készült csavart díszű faragványtöredék is innen jött elő ...” L.: *Kozák* 1967/1968, 6.
 F: 2010. május 14. (Havasi K.)
 G/H: Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Tár, Árpád-kori Gyűjtemény, ltsz. 70.15.3.B.

5. Ívtöredék (19. kép)

Félnyolcszög keresztmetszetű, három részre törött réteggő. A réteggő enyhe ívet mutat, ezért leginkább valamiféle nyílás/keret(mű), árkádív, esetleg boltozattal is összefüggő darab: hevederív vagy borda(?) réteggőve lehetett. Egyik vége illesztési felület, a másik nagyobbbrészt törött. Felületén, mely laposvésővel megmunkált és néhol sérült, helyenként égésnyomok mutatkoznak. A faragvány jobb oldalán kétfelől függőleges szegélyfaragás nyomai láthatók. Háta nagyoltabb, hegyesvésővel megmunkált felület. Az íves réteggő felületén felbukkanó szerszámnyomok, eszközhasználat a vállkőfeje-

zet, valamint az oszloptörzsek (Kat. 8–9.) esetében is megfigyelhetők.

A: 12. század vége – 13. század első fele(?).

B: Megégett felületű, szürkés-vöröses színű andezittufa.

C: h.: 23^t cm, sz. 17, 2 cm, mé.: 12 cm.

D: Kács, r. k. plébániatemplomnál Kozák Károly vezetésével folyt ásatásokból 1968. szeptember 16-án, az „E kutatóárok”-ból, „... előkerült egy XIII. század közepe tájára tehető, két oldalán „élszedett” boltozati borda töredéke, s egy másik, vörös homokkőből faragott kváderkő. Mellettük – 0,8 m mélységben – égésnyomok, korommaradványok és több vasszeg került elő.” *Kozák* 1967/1968, 8–9.

F: *Kozák* 1967/1968, 7. rajz.

G/H: Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Tár, Árpád-kori Gyűjtemény, ltsz. 70.15.1.3.b.

6. Lábazati(?) párkány töredéke (15. kép)

Közel 2 méteres sugárral kijelölt íves alaprajzú épületrészhez tartozó (véltetően) lábazati párkány töredéke. Profilja meredek vonalú, a tagozatok sekély alakításúak. Alul lemeztagon ülő, lapos formálású magas párnatag, felette pedig homorlat látható. A tagozatokat ékmetszésű vájatok fűzik össze. A lábazat háta s egyik oldala törött, felületei sérültek, bal oldalának illesztési síkjából maradt valamennyi ép részlet.

A: 12. század utolsó harmada – 13. század eleje(?).

B: Vöröses színű andezittufa.

C: m.: 29 cm, sz.: 36 cm, mé.: 25 cm, r.: ~190–200 cm.

D: Kács, római katolikus plébániatemplomnál Kozák Károly vezetésével folyt ásatások során került elő 1968. szeptember 9-én, az „E-árok” nyugati meghosszabbításából: „... íves oldalú vörös homokkőből faragott darab, mely talán egy nagyobb oszlophoz, vagy íves falrészhez tartozhatott (a kövön kormozódás nyomai mutatkoznak)” L.: *Kozák* 1967/1968, 7.

E: *Kozák* 1967/1968, 7., XVI. tábla; *Kozák* 1968, 254., 28. kép háttérben.

F: 2010. május 7–8. (Havasi K.)

G: Kács, római katolikus plébániatemplom kertje, a templomdomb déli részén, a kerítés tövében lévő kőkupacban, szabad ég alatt található.

I: *Kozák* 1967/1968, 8., XVI. tábla; *Kozák* 1968, 251., 254., 28. kép.

M: Feltárásakor égésnyomokat figyeltek meg a darabon (*Kozák* 1967/1968, 7). A Kat. 2. faragványhoz hasonlóan hosszú évek óta szabad ég alatt hever kitéve az időjárás viszonyosságoknak.

A darab mállik, mohásodik, állapota fokozatosan romlik.

7. Oszloplábazat (9., 16. kép)

Felső részén erősen sérült, attikai profilt mutató lábazat. Kopottas, megviselt darab. Az alsó tóruszt a talplemez sarkai felé sarokgumók díszítik. A lábazat felületi sérülése miatt pontosan nem mérhető, illetve csak megbecsülhető az egykor arról induló, szabadon álló oszloptörzs átmérője, mely 16 cm körüli vagy annál valamivel kisebb lehetett. A lábazat az 1920-as évek végén az Egri Érseki Líceum Szmrecsányi Miklós rendezte Lapidáriumában még egy közel hasonló átmérőjű törzsdarabbal volt összeállítva (8. kép), amely azonban a ma ismert kácsi anyagban már nem fellelhető. Az ismert törzsek (Kat. 8–9.) jóval kisebbek, és méretrendjük a vállkőfejezettel (Kat. 1.) jellemezhető szerkezethez utalja őket. A lábazat egyik oldalán, középtájon közel 3 cm mély és 1 cm vékony másodlagos bevésés – falc – látható, ami arra vall, hogy az a nyílás, amelyet ezen lábazat és a róla induló oszlop övezett, még középkori fennállása folyamán valamiképp le lett zárva. Az oszloplábazat attikai profilja eltér attól az elveszett kácsi lábazatától (17. kép), amelyet az 1930-as években még a helyszínen őrzött Skover Miklós kácsi tanító (ahhoz I. Forster Központ Fotótár, poz. ltsz. 5474. és poz. ltsz. 5432 és Szabó F. 1936, 14., 2 kép).

A: 12. század utolsó harmada – 13. század eleje(?).

B: Szürkés-vöröses színű andezittufa.

C: 22 × 23 cm; m.: 19,5 cm; (kiegészített) talplemez m.: 5,8 cm; a felső tórusz felületének átmérője: ~19 cm, a csatlakozó oszloptörzse 16 cm körüli lehetett.

D: Kács, római katolikus plébániatemplom területén került elő 1882 táján vagy valamivel később. A 19. század végén, 1897-ben már bizonyosan Bartalos Gyula egri kanonok gyűjteményében. Vö. *Szmrecsányi* 1932, 6–7., No. 19. „Oszlopláb átlós ellentétben támasztó saroklevelekkel. XII. század. Lelőhelye a kácsi kolostor romjai. Bartalos hagyatéka.”

E: Az egri líceumi Lapidárium kiállításán az 1920-as évek végén, 1930-as évek elején lett megörökítve (a felvétel hátoldalán: Graf. Rud. F. fényképész Egerben): Forster Központ Fotótár, poz. ltsz. 056714., valamint Forster Központ Fotótár, poz. ltsz. 5470. (egri dobozban).

F: Möller István, 1927. november 18. In: Möller István jegyzetfüzete, Forster Központ Kézirattár, K344/24.

G: Eger, DIV Lapidárium. A lábázat Bartalos Gyula hagyatékából a Líceum Lapidáriumába, majd onnan az államosítást követően a Vármúzeumba került.

I: *Szmrecsányi* 1932, 6–7., No. 19.; *Szabó F.* 1936, 14–15; *Kozák* 1968, 245–250., 20., 23. kép (247., 250.); *Kozák–Sedlmayr* 1987, 12., Nr. 30/a., 14. kép.

8. Oszloptörzstörredék

Egykor szabadon álló, vékony oszloptörzs darabja, amelynek egyik vége letört. A hegyesvésszel megmunkált törzs felülete a nyomok szerint egykor megégett. Az oszloptörzs további – azonos átmérőjű és megmunkálása – példánya ismeretes Egerben a Vármúzeum Lapidáriumából a vállkőfejezet alá 1:1-es rekonstrukcióba beépítve (Kat. 1., 9. és 10. kép). És többek között ilyen, 10 cm-es átmérőjű oszlopocskák kerültek elő 1882-ben a templom felújítása kapcsán is. L.: MOB 1882/40. Itt: Függelék 3. sz.

A: 12. század utolsó harmada – 13. század eleje(?).
B: Szürkés-vöröses színű, részben megégett felületű andezittufa.

C: h.: 15,2 cm., átm.: 10 cm.

D: Kács, római katolikus plébániatemplomnál Kozák Károly vezetésével folyt ásátásokból, a templomtól délre fekvő középkori épületmaradványok kutatásából, égésnyomokat tartalmazó rétegből. 1968. *Kozák* 1967/1968, Jelenítés, valamint *Napló*, 7.

F: *Kozák* 1967/1968, 7. rajz.

G/H: Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Tár, Árpád-kori Gyűjtemény, ltsz. 70.15. 1.4.b.

9. Oszloptörzstörredék (10. kép)

Egykor szabadon álló, vékony oszloptörzs egyik végén részben sérült, de ép hosszúságú darabja. A hegyesvésszel aprólékosan megmunkált törzs felülete körbedolgozott, mindkét vége illesztési felület, a csapolás módja a jelenlegi – vállkőfejezettel (Kat. 1., 7–10. kép) összeépített – kiállítása miatt nem tanulmányozható. Méretrendjében megfelel a Kat. 8. darabnak, mellyel együtt a vállkőfejezettel jellemezhető struktúra részleteit alkothatták. A harangláb elbontása és a templom kibővítése során 1882-ben több azonos méretrendű oszloptörzstörredék is előkerült (l. Függelék 3. sz.) és Kozák Károly templom környezetében folytatott ásátásai is hoztak felszínre e csoporthoz tartozó darabokat (vö. Kat. 8.). Mindebből ma csupán két törredék ismert (Kat. 8–9.).

A: 12. század utolsó harmada – 13. század eleje(?).

B: Világossárgás színű, finom szemcsés (dácit)tufa.

C: h.: 31,7 cm, átm.: 10 cm.

D: Kács, római katolikus plébániatemplom területéről vagy környezetéből 1882 körül, 1897 előtt? (Vö. Függelék 3. sz.)

G: Eger, Dobó István Vármúzeum, Lapidárium

I: *Kozák–Sedlmayr* 1987, 12., Nr. 30/b.

FÜGGELÉK

DOKUMENTUMOK A KÁCSI BENCÉS APÁTSÁG KÖZÉPKORI ÉPÍTÉSZETI MARADVÁNYAINAK SORSÁRÓL⁸⁹

1. Foltin János szihalmi segédlelkész elküldi a MIB elnökének a környékbeli műemlékek lajstromát. 1872. augusztus 31. *Forster Központ, Tudományos Irattár*, MIB 1872/71. sz.

1) Apátfalvi román templom (Ipolyi)

2) Egervári székesegyház romjai. Leírva s rajzokkal illusztrálva (Ipolyi)

3) A szentmariai kisszerű kath. román templom. Az egri megye 1865. évi schematizmusában röviden ismertette Ipolyi. Tüzetesebben szól róla Henszlmann a „Műrégészeti Kalauzában”

4) A kácsi hajdan apátsági román templom (Borsod). Újabb időben átalakított. Műidomainak csak egyes részeit tartotta meg.

5) Az egerfarmosi kisszerű kath. román templom. (Borsod) Szól róla Rómer „Archaeol. Közlemények IV. k. 159. l. Jelenleg igen rongált állapotban van. Kijavítása s megtoldása épen most tervezeték.

6) A boldvai kisszerű ref. román templom (Borsod)

7) A miskolczi reform. úgy nevezett avasi góth. Templom.

2. Hampel József jelenti, hogy a kácsi régi apátsági templom újra fel fog építtetni s ezen alkalommal régi alakjából egészen ki fog vetköztetni, 1882. március 15. *Forster Központ, Tudományos Irattár*, MOB 1882/24. sz.

NM. Miniszter Úr!

Dr. Hampel József a magy. Nemzeti múzeum régiségtári őrre a f. alatt tisztelettel ide zárt beadványában a magyarországi műemlékek id. bizottságát arról értesíti, hogy a kácsi régi apátsági templom legközelebb újra fel fog építtetni, ez alkalommal nem csak régi alakjából ki fog vetkőztetni, de az abban található érdekes feliratos emlékkövek is onnan el fognak mozdíttatni. Miután a Bizottságnak mondott templomról tudomása nincsen, van szerencsém méltóságodat tiszteletteljesen megkérni miszerint ezen sürgősnek látszó ügyet Borsod megye hatósága útján megvizsgáltatni, s a vizsgálati eredményről a műemlékek bizottságát értesíteni kegyeskedjék.

3. Foltin János a kácsi plébániatemplom helyreállításáról és a középkori maradványokról Borsodvármegye szolgabírájához, 1882. április 25., *Forster Központ, Tudományos Irattár MOB 1882/40.*⁹⁰

Tisztelt Szolgabíró Úr! Folyó hó 21-ről 1051. szám alatt kelt sorainak kíséretében tisztelettel vettem a Vallás és Közoktatási magyar királyi magas Minisztériumnak Borsod vármegye közönségéhez, a tybold-daróczi rom. kath. anyaegyházhoz tartozó kácsi fióktemplom helyreállítási ügyében másolatban velem közölt s itt visszacsatolt [?]177. számú leiratát, s becses felhívásának engedve, van szerencsém az idézett miniszteri leiratra a következő tiszteletteljes felvilágosítást adni:

Mindenek előtt ki kell jelentenem, hogy a magas Minisztérium hivatalában téves értesülésből indul ki, mert véleményem szerint nem a hajdani kácsi apátság eredeti templomának helyreállítása, hanem az elpusztult apátsági templom helyén épült, bár régi, de mind e mellett is igen egyszerű és a középkori magasabb egyházi műépítészet műidomait teljesen nélkülöző templom kidúlással fenyegető homlokfalazatának egy eddig hiányzott, és különben is szükségessé vált egészen új torony felépítése általi megerősítése tervezetlik, s tétettek már eddig is ide célzó némely intézkedések.

A templom, amelyről szó van, egyike, mint mondom, a legegyszerűbb templomoknak, és csak és csak annyiban közelíti meg a román kori templomok építési modorát, hogy köríves apszissal záródik, és a templom északi oldalán az ablakok hiányzanak, a déli oldalon pedig úgy látszik, eredetileg szűk, köríves, úgynevezett kajácsos [sic!] ablakok voltak, melyek azonban többé, kevésbé eredeti alakjokból már rég kiforgatvák. A félköríves apsis lapos dongaboltozat földi a templom hosszahajójánál azonban már az is hiányzik, s a helyett arra közön-

séges famennyezet borul. Máskülönben pedig úgy kívül, mint belől nem találkoznak itt sehol egyetlen pillérrel, párkányzattal, frízzel, állati vagy növénydíszítménnyel, oszlopos portáléval s.a.t. hanem mindenütt a díszítés nélküli csupasz falakat szemléljük.

És hogy ezen templomot az apátság eredeti templomául nem lehet tekintenünk, azt azért vélem bizton állítani, mert a véleményezett korábbi apátsági templomból máig felmaradt egy ékesen faragott, s szívlevél dísszel ellátott kőrészlet, mely jelenleg a templom mellett álló harangláb alapfalába beépítve szemlélhető; és e töredék egy maga világosan tanúskodik arról, hogy a tulajdonképeni apátsági templomnak román vagy átmeneti gótstylben épültek, s ezen styl minden ornamentikájával felszerelt templomnak kellett lennie. Ami pedig az apátság keletkezésének korát illeti, erre vonatkozó biztos adataink nincsenek, annyi azonban egyes homályos feljegyzésekből megállapíthatni vélünk, hogy az a XIII. század utolsó évtizedében a Tyboldnemzetség egyik őse által alapított, s a bencés rendhez tartozott volt.

Végül említenem kell még, hogy a mostani templomnak jelenleg kegyura nincs, és a tervezett tornyot is részben a hitközség saját költségén, részben pedig azon pénzbeli segéllyel szándékozik felépíteni, melyet egri érsek ő nagyméltóságától remél nyerhetni. A hitközségnek ide célzó eddigi tervintézkedése pedig abból áll, hogy a templom régi formájával összhangban álló építési tervet és költségvetést készítetett, azután építőanyag keresése tekintetéből pedig a községi lakosok önkéntesen minden előleges betérjesztés vagy engedély kérés nélkül megkísérelték az apátsági monostor alapfalainak egy kisebb részét felbontani, honnét csak hamar egy pár napi munka után annyi egyszerű terméskövet nyertek, amennyi a 15 méter magasságúra tervezett torony felépítéséhez elegendőnek mutatkozik.

Az említett és a templomot körbefutó monostori alapfalak felbontása alkalmával előjött tárgyak közül először is említést érdemel egy 50 cm négy-szögű iratos kő, melynek felirata ez ideig annyira kevésbé vétetett beható vizsgálat alá, mivel annak kibetűzése az által, hogy egyik szöglete le van törve, és arról éppen a kezdő betűk hiányoznak – igen meg van nehezítve. Megnevezhetek még továbbá két darab 50 cm magasságú és 10 cm átmérőjű henger-oszloptöredéket oszloptő és capitel nélkül; és végre több fénymázos régi cserépkályha-töredéket, s úgy szintén több, az égés jeleit mutató megszenesedett farészletet, melyek a romokat borított törmelék közül kerültek fölszínre.

A kályhatöredékek nyilván a mellett tanúskodnak, hogy a nép a monostornak, nem pedig az apátság templomnak alapfalait bontotta fel, a megszenesedett farészletek pedig arról beszélnek, hogy itt egykor minden bizonynal emésztő tűz végezte romboló munkáját.

És íme ennyi az, amit tekintetes uraságod becses felhívására, a helyszínen utólagosan szerzett tapasztalataim nyomán az ügy mibenállására nézve felvilágosításul elmondhattam. Ezek után fogadja már mély tisztelem kifejezését, mellyel vagyok Tekintetes Uraságod

Alázatos szolgálja, Foltin János kerületi alesperes és alsóábrányi plebános

Alsó-Ábrányban 1882-évi április 25-én

4. Foltin János kerületi alesperes, plébános levele Samassa József egri érsekhez. 1882. április 26. [részlet] *Egri Érseki Levéltár*, Tibolddaróc, Rsz. 1628., 104. sz./1882.⁹¹

... Évek óta tapasztalható ugyan is a templom homlokfalazatának mindkét oldalon átellenes irányban a fal felső párkányzatától kezdve le egész az alapfalig terjedő veszélyes megrepedése, mely mind amellet, hogy néhány évvel ezelőtt vaskapoccsal lett megerősítve, mégis kidőléssel fenyeget. E veszélyesnek mutatkozó bajon a hívek egy a templom homlokfala elé építendő és a fő épülettel kapcsolatba hozandó egészen új s 15 méter magaságú torony által vélnék gyökeresen segíthetni. És hogy a homlokfal kidőlésének veszélye a tervezett torony felépítése által el leend hárítva, azt az itt % alatt mély alázattal mellékelt szakértői nyilatkozattal is szerencsém van igazolhatni. De ismét már részről, a torony felépítését kívánatossá teszi, azon kedvezőtlen körülmény is, hogy a templom mellett álló jelenlegi harangláb szintén roskadozó állapotban van, melynek megújítása legkevesebb 150 forintot venne igénybe, míg a torony felépítése által ezen időnkint meg-megújuló kiadás végképp eselnék. Ilyen hasznossági tekintettől vezérelve óhajtják tehát a kácsi buzgó hívek a torony felépítését, melynek kivitelében még inkább lelkesíti őket azon igen előnyös körülmény, hogy a leglényegesebb építő anyagot a követ a közvetlen közelben, az elpusztult kácsi apátságban a jelenlegi templomot körítő alapfalaiból nagy bőségben nyerék; a miért is a torony felépítésének s teljes felszerelésének költsége az itt //: alatt mély hódolattal csatolt költség számla szerint nem több, mint 837 forint 28 krajczárra van előíranyozva.

5/a. Kulcsár János alesperes és Kollár Jácint tibolddaróczi vállalkozó szerződése a kácsi r.k. templom javítási munkáiról (részlet). 1897 ápri-

lis 26., *Egri Érseki Levéltár*, Tibolddaróc, Rsz. 1628., 2630/1897. sz.

„1897. április hó 26-án, Kulcsár János harsányi kerületi alesperes, szomolyai plébános mint munkaadó és Kollár Jácint tibolddaróczi lakos mint vállalkozó a kácsi róm. kath. templom javítási munkálataira nézve a következőkben kötöttek: A torony kiigazítást, letöredezett párkányzatán zsaluzásnyi téglákkal kijavítandó, s az egész torony újrame-szelendő. A sekrestye elbontandó s a déli oldalon kettős hajazatra deszkapadlással és három négyzetméter belvilággal új sekrestye építendő, melyhez a régi sekrestye anyaga felhasználható, azonban a boltozat téglanyaga csupán az ajtók, s ablakok kiboltozáshoz és a toronyjavításnál [?] használható, a fölösleges téglá a falba be nem építhető, hanem a templom javára megőrizendő ...”

5/b. Kulcsár János alesperes plébános 1897. május 30-án kelt levele az érseki helyetteshez [részlet], *Egri Érseki Levéltár*, Tibolddaróc, Rsz. 1628. 2960/1897. sz.

„... A mi a sekrestye padlásának kibontást illeti, minthogy a régi sekrestye nem téglával, hanem kővel vala boltozva s így téglá nincs: sártapasztással fog kellő vastagságban bevonatni, mely épp oly tűzálló, mint a téglá.”

6/a. Gyalus László építész előszóval jelenti, hogy hallomása szerint a kácsi (Borsod m) templom le-rombolásakor érdekes középkori falképekre bukkantak. *Forster Központ, Tudományos Irattár*, MOB 1902/144. sz.

Tekintetes Gróh István Úrnak, az Orsz. Iparművészeti iskola tanárának.

A műemlékek orsz. bizottsága a mai napon arról értesült, hogy a kácsi (Borsod m.) régi templomát bontják, s ott falképek kerültek napfényre. A műemlékek orsz. bizottsága felkéri és megbízza tekintetes Tanár Urat, hogy a hely színére utazva jelentést tenni szíveskedjék, s amennyiben a szóban lévő épület a műemlékekről szóló 1881/XXXIX. tcz. oltalma alá tartozik, a bontási munkálatokat a törvény rendelkezésére való hivatkozással illetékes helyen tiltsa be, az állítólag napfényre jött falképekről vázlatokat készíteni szíveskedjék.

Kelt Bpsten, 1902 évi április hó 10-én tartott r. ülésünkből.

6/b. Gróh István a MOB-hoz a kácsi falképek tárgyában. 1902. május 11. *Forster Központ, Tudományos Irattár*, MOB 1902/195. sz.

Az orsz. bizottságnak a f. évi 144. számú rendelete kötelességemmé tette, hogy Kács község (Borsod megye) róm. kath. templomában állítólag felfedezett fal-

kép töredékeket vizsgáljam meg, s azokból jelentést tegyek. Utazásomról melyet a helyszínére folyó évi ápr. hó 12. és 13. napján tettem meg, van szerencsém a következőkben beszámolni: A templom alakja teszi kétségessé azt, hogy benne középkori falképek találhatóak legyenek. Famennyezetes négyszögű hajóból és kicsiny félkörrel záródó szentélyből áll, mely szentély diadalív nélkül torkollik be a hajóba. A szentély északi falához csatlakozó sekrestyét a közelmúltban elbontották, a torony modern. Sehol az egész templomon egyetlen középkori építészeti tag nem található, a szentélyboltozat fiók boltjának alakja pedig azt mutatja, hogy a templom jelen állapotát (még ha fel is tesszük, hogy oldalfalai esetleg középkori eredetűek) a XVIII. században nyerte. Középkori falkép a mész alól sehol sem került elő. Az északi falon látható egyetlen, teljesen jelentéktelen falkép töredék ugyancsak a XVIII. századból származik. Ennél fogva véleményem az, hogy a kácsi róm. kath. templomnak semmi műtörténelmi érdekessége nincs, a minél fogva az a műemlékek sorába felvehető lenne.⁹²

7. Szendrei János feljegyzése a MOB számra Kács régiségeiről és műemlékeiről [részlet].⁹³

I. Róm. kath. templom

Alapfalai, illetőleg alaprajzában ugyan a régi besztás felismerhető, de több ízben átépítve, jelenleg immár műemléki jelleggel nem bír. Mint történelmi emlék azonban méltánylást érdemel. Az utolsó restaurálás alkalmával az oltár előtt nagy kőlapot találtak, mely minden valószínűség szerint a kripta fedőlapja volt.⁹⁴ A templom délkeleti falába erősítve 2,04 méter magasságban fogasalakú kő látható. Felvette vázlatosan 1902-ben Dr. Szendrei János.

Története: Az itten létezett s Szt. Péter és Pál tiszteletére szentelt benczés apátság, úgy látszik a XIII.ik század elején alapítatott. Említetik 1248-ban, 1291-ben, 1317-ben állítólag pálos perjelséggé alakult át. Előfordul még Alkách, Felkách és Kách-Váralja néven is 1339, 1347, 1348, 1381, 1459, 1447, és 1467-ben. A kegyúr 1292-ben a Tibold család volt. 1332-ben a kácsi apát a tizedlajstromban fordul elő. Egy hajdan a templom alapozásában talált s „Hoc molimen Dux Eurs Deo suo” felirattal ellátott emlékkő alapján azt mondják, még Örs vezér építette. Valószínű, hogy az apátság a mohácsi vész után pusztult el. Nyomai a templomtól nyugatra a néhány száz lépés kerületű fennsíkon látszanak. Alapfalainak egy részéből építették fel a fürdő és az iskola épületeit.

Iratok Bartalos Gyula (1839–1923) egri kanonok gyűjteményében őrzött kőfaragványokról

8. Bartalos Gyula édesanyjához írott leveléből [részlet]. Eger, 1892. december 26. *Eger, DIV Fényképadattár*, ltsz. 20940–20943.⁹⁵

„... Hazajövet, szobámban találtam már a Diósgyőri domborművet, nem sokára Veszprém megyéből kaptam két római emlékkövet, tisztán olvasható felírással, mindez lakásomat egy kis múzeumává avatta fel, és mindannyinak megnyerte tetszését, aki csak látta.”⁹⁶

9. Gerecze Péter Bartalos Gyulához írott levelei, 1897-ből (dátum nélkül) *Eger, DIV Fényképadattár*, ltsz. 20947–20957.⁹⁷

9/a. Kedves Főúr! Itt küldök egy-egy példányt a dombormű fényképeiből. Örülök, hogy eléggé sikerült a reprodukálás céljaira. Megmutattam Hampel úrnak is, ki nagyon megörült neki, s kéri Kedves főurat, írja meg hozzá a szöveget az Archaeológiai Értesítő számára. Ugyanis említettem előtte, hogy Kedves Főúr maga számára óhajtja a Közlést fenntartani. Abban az esetben, ha az Archaeológiai Értesítőben tetszik közölni, nem szükség ezt [a] példányt Hampelnek beküldeni, mert én szívesen átengedem a negatívot. Ha azonban másutt tetszik közzé tenni, kérem az írói tiszteletdíjhoz még 6 frtot felszámíttatni, mert ennyi az ára az eredeti fénykép közlésének. Megsúgom Kedves Főúrnak, hogy ha e márvány reliefet átengedné a múzeumnak, eddigi kiadásai fejében 100 frtot kérhet érte, ha kívánja, szívesen eljáró magam is az ügyet. Most már áttekinthetek fényképfelvételeimen. Nyolc hét alatt több mint 200 (jól?) sikerült felvételt készítettem sok eddig egészen ismeretlen műemlékről. Győzném csak idővel és pénzzel, a számot akár megháromszorozhatnám. Az apátfalviakból⁹⁸ is nagy része elég jól sikerült, habár kedvezőtlen volt az idő. Jó az egri román oszlopfő⁹⁹ és a Dobó sírjáról, kiváltképp pedig a kácsi vállkő, melyet a Kedves Főúr kiváló előzékenységének köszönök. A feldebrői altemplomot és érdekes reliefet kedden mutatom be az Akadémiában az Archeológiai ülésen és a következő értesítőben már megjelenik, habár Hampel úr eléggé lebeszél, hogy ne közöljem minden érdekes dolgomat előre. Sebaj! Céлом nem a feltűnés. Vajon nincsen-e Kedves főúrnak kezénél egy Schematismus Agriensis 1865?¹⁰⁰ Nagy szükségem volna rá, s hirtelenében sehol sem kapok. Maradok kedves Főúrnak mindenkor őszinte mély tisztelője, Gerecze Péter.

Bpest VI. Rózsa u. 86.

9/b. Kedves Főúr! Végtelen sajnálatomra már nem lehettem szerencsés otthon találni, sőt az a jó néni sem volt otthon s így a téli kabátot a portásnál kellett hagynom, másodszer már lehetetlen volt visszatérnem, mert épen indult a vonatom Miskolc felé. Az óta pedig olyan helyeken s annyi apró-csep-

rő kellemetlenség közt utaztam, hogy lehetetlenség volt magamról életjelt adni. Ma érkeztem haza szepességi utamból, s így csak most kérhetem meg, Kedves Főurat, kegyeskedjék egy levelező lapon tudatni az apátfalvi kocsi árát, mert jövet két forintot fizettem ugyan, de úgy hiszem az aki vitt ennyivel nem elégednék meg, mert egy éjszakát várt is, ezért nem küldhetem, míg becses értesítését nem kapom. Nagyon szépen kérném továbbá egyúttal költségemre elküldeni azt a fényképezőcasettát ha t.i. megérkezett Szomolyáról,¹⁰¹ ha pedig nem kérném szépen becses értesítését, hogy írthasson utána direkt az esperes úrnak. Egyszóval kérném szépen az itt felmerült költségeket is tudatni, hogy kötelezettségemnek mielőbb eleget tehessek, mert pár nap múlva már szeretnék erdélyi utamra indulni. Felsőmagyarországi utamban igen sokat tanultam s mindig áldani fogom azok emlékét, kik annyi egyszerűséggel és szívességgel voltak segítségemre. De valamennyi közt kedves Főuramnak vagyok rendkívül lekötözve, hiszen nem tudom eléggé meghálálni, igen-igen nagy szívességét. A fényképeket már átadtam a fotográfusnak elkészítés végett, mihelyt lesz lenyomatom szolgálók belőlük. Ismételve bocsánatot kérek, hogy terhelem, de fájdalom, most kénytelen vagyok vele. Becses értesítését a kocsi és más költségekről várom. Maradok főuramnak mindig lekötözött mély tisztelője, Gerecze Péter.
Bpest. VI. Rózsa u. 86.

9/c. Kedves Főtisztelendő Úr! Nagyon becses سراival igen megörvendeztetett. Még elég korán jött becses levele, arra, hogy e már becsomagolt könyvből a megírt levelet e sorokkal cserélhessem föl. Jóságáért igen le vagyok kötelezve különben is tehát sajnálom, hogy miattam még kocsidíjat is fizet. Kötelezettségemet azonban főnntartom valami más alakban leróni. A márványrelief fényképét becses óhaja szerint kizárólag Kedves Főúrnak tartom fenn, s mihelyt másolatot kapok róla, rendelkezésére bocsátom. Nagyon köszönöm becses értesítését a casettáról. Ez az, ami elveszett. Mivel a vendéglői pinczéből egyenesen Szomolyára mentünk a sietésben ott, és nem, mint hittem itt felejttem. Nagyon szépen kérem, ne sajnálja a fáradságát Kedves Főuram egy kis kemény papírba csomagolva költségemre postára adni, mert éppen Erdély felé indulván nagyon jó hasznát veszem. Most pedig kérem, fogadja el tőlem a pécsi székesegyházról írt dolgozatomnak¹⁰² e példányát nagy hálámnak csekély jelül, s bocsásson meg, hogy drága idejét még mindig igénybe veszem. Maradtam állandó lekötözött tisztelője, Gerecze Péter.
Bpest, VI. Rózsa u. 86.

10. Bartalos Gyula és Hampel Józsefhez levélváltásából, 1898.¹⁰³

10/a. Bartalos Hampelhez. Eger, Lyceum 1898. jan. 14.

Nagyságos Uram! Arra hívtam fel a minap, hogy a felső-diós-győri – más néven a majláthi – pálos zárdában fölfedezett kora renaissance ízlésben alkotott domborműnek fényképét megküldjenem. (Ezt szíves örömmel teljesítem e levél kíséretében.) Ha történeti adatokra is szüksége volna a zárdára vonatkozólag, azokat is szívesen összeszedhetem.

Ami Nagyságodnak és a nemzeti Múzeum Igazgatója Ömértóságának azon felszólítását illeti, hogy engedjem át a műemléket, van szerencsém írásilag is azt felelni, amit már élő szóval mondtam. Először ismétlem, hogy kis gyűjteményem ezen gyönyegtől nehezen tudok megválni, de ha nemzetünk régi dicsőségének földerítésére és kulturái haladásunk elővitelére határozottan szükséges ezen szobortöredéknek a központba szállítása – az enemű gyűjtemény kiegészítésének szempontjából –, nem vagyok tőle idegen. Igen, de akkor ellenértéket kérek érte, és annak teljes garanciáját. Ezen ellenérték nem áll fizetésből; mert ennél pretium affectionis értékről van szó; hanem méltóztassék az átadásért tanulmányomnak ügyét – a viszonyos méltányosság fokáig – ellenértékbe fogadni – mint kötelezettséget, akkor megalkudhatunk. Nagyságod különben is helyesnek találta, hogy a Csörszárkot, Ördögátak ásátásait összegyűjtsem, hiszen külföldön is éppen ez idő szerint behatóbb tanulmányt tesznek ez ügyben; másrésztől – mi túrés tagadás – én erszényem már kimerül (hiszen már az ötödik ezer forintot költöttem). Ily módon egy csapással két dolognak használok, és Nagyságtok is két ügyet mozdítanak elő. Ha ezt elvben elfogadják, a modus-vivendiről majd megegyezünk. A többiben mély tisztelettel vagyok Nagyságodnak alázatosszolgálója: Bartalos Gyula

Az 1896-ban beküldött dósai palstab ércanyagáról is kérek nyilatkozatot.

10/b. Hampel Bartalosnak. Válasz: Főtisztelendő Bartalos Gyula úrnak, Budapest 1898. január 29.

Nagyon köszönöm a fényképet és köszönettel fogom venni, hogyha a domború mű keletkezés és históriája iránt tájékoztató értekezéssel fogja az Arch. Ért. olvasóit megörvendeztetni. A mi a domborműre vonatkozó transactiont illeti, nagyon méltányoljuk [...] álláspontját, mely szerint csak úgy volna hajlandó kedvenc kincsétől megválni, ha mi garanciákat alkotunk arra, hogy azután is folytathatja az ősi sáncokra vonatkozó kutatásait, azonban lehetetlen volt megállapodásra jutnunk, mert nem tudjuk még, hogy e kutatásokra évente és hány

éven át méltóztatik a kívánt subventiót igényelni és mekkorának kellene e subvenciónak lennie. Leginkább törekvésünkkel(?) akarunk oda hatni, hogy tanulmányait folytathassa, és részünkről azt is kívánatosnak véljük, hogy pontos mérnöki fölvételek készüljenek a régi sáncokról, sőt alkalmas helyeken átmetszetek is eszközöltessenek. Iparkodni fogunk e kutatásokra, illetve ásatásokra vmely [...]tételben(?) födözetet lelmi, kérjük közölje az évi subventió összegét. Kérjük a legközelebbi kutatások, mérések, ásatások tervrajzát. Minnél tökéletesebben lenne a propor(i)tiója fölszerelve, annál könnyebb volna azt érvényesítenünk. Az 1896. évi jársdórai „palstab” bronzlemez töredék még nincs valószínűleg megvizsgálva, de ha speciális okai vannak, hogy az megtörténjék, meg fogom kérni a n. múzeumi vegyész urat, hogy vegye vizsgálat alá. Valószínűleg réz 9% ón 1 %.

10/c.) Bartalos Hampelhez, Eger, 1898. március 5. Nagyságos Uram! Királyunk ő Felségének az a jelmondata: „Bizalmam az ősi erényben” ezen ragyogó példát követem akkor, midőn teljes bizalmamat építem Nagyságodnak nagy iratára; csakugyan ha ősiről van szó, hol lehet valahol ősbibb, mint a magyar nemzeti muzeumban? Ennek alapján hivatalos alakban, hivatalos kötelezettség alatt is kimondom,

hogy a pálosok szóban levő domborművét átengedem a magyar nemzeti muzeum birtokába. Méltóztassék ezt Igazgató Ur ő méltóságának tudtul adni, illetve ezen nyilatkozatomat bemutatni. Az átszállításról méltóztassanak rendelkezni. A többiben hazafiui tisztelettel jelzem alá nevemet.

10/d.) Hampel Bartalosnak, Budapest 1898, március 7. Főtisztelendő Úr, Nemes lelkű elhatározásáért fogadja legőszintébb hazafias köszönetünket. Köszönetünk azon kívül illeti bizalmát, mellyel ígéretünk iránt viseltetik, hogy a magunk részéről kedves kötelességünknek tartjuk erőnktől telhetőleg nagylelkű tanulmányait az őskori sáncokról istápolni és sikerüket biztosítani. A dombormű átvétele dolgában úgy fogunk eljárni, a hogy Főtisztelendőség kívánja, még a hét valamelyik napján megbízottunk meg fog jelenni Főtisztelendőségednél, az gondoskodni fog a becses mű kellő becsomagolásáról és ugyanaz fogj a vasútra szállítani, nehogy főtisztelendőségednek ez ügy bármilyen alkalmatlanságot okozzon. Az igazgató urnak hazafias elhatározásáról jelentést tettem és van szerencsém addig is a míg ő maga kötelessége szerint közvetlenül és hivatalosan fogja Főtisztelendőségednek a szép ajándékot megköszönni átadni az ő legmelegebb üdvözlését. H[ampel]. J[ózsef].

JEGYZETEK

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült. A tanulmány a szerző disszertációjának a kácsi bencés apátság román kori maradványait vizsgáló rövidebb alfejezetén alapul (*Havasi* 2011, 125–136, 360–366), annak javított és kibővített változata. Előadás-ként elhangzott 2014. április 15-én, az ELTE BTK Művészettörténeti Intézetében a Zádor Anna-díj átadó ünnepségen. A faragványtöredékekkel kapcsolatos adatok 2010–2011-es állapotokat tükröznek. Kézirat lezárva: 2014. április.

1 *Kandra* 1885, 178.

2 Anonymus: *Gesta Hungarorum*. In: Emericus Szentpétery (ed.): *Scriptores rerum hungaricarum I.*, Budapest 1938, 72–73; az Őrsúr nemzetségekhez: *Kandra* 1885; *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. II. Budapest 1901, 419–425; *KMTL* 1994, 520. (*Petrovics István*); Kács történetéről általában: *Pesty Frigyes*: Borsod vármegye leírása 1864-ben. (Documentatio Borsodiensis, V.) Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: *Tóth Péter*. Miskolc 1988, 162–163. [215–216].

3 *Parádi* 1982; *Nováki Gyula – Sándorfi György*: A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig) – Die Burgen des historischen Komitats Borsod (von der Urzeit bis zur Kurutzenzeit), Budapest–Miskolc 1992, 43–46; *Nováki Gyula – Sárközy Sebestyén – Feld István*: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Szerk. Sárközy Sebestyén. (Magyarország várainak topográfiája, I., Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei, 5.) Budapest–Miskolc 2007, 98–102.

4 Az egi kazamatabeli kiállításon összesen 4 darab szerepel. Ezek között egy 14. századi (feliratos sírkőlap töredéke: lapidárium kép és *Kozák–Sedlmayr* 1987, 16. Kat. Nr. 48.) és három román kori (l. itt: Kat. 1., 7., 9. vállkőfejezet, oszloplábazat és egy oszloptörzs) darab található. *Kozák–Sedlmayr* 1987, 12., Kat. Nr. 30. Az oszloptörzshöz kapcsolódó gyűjteménytörténeti adatok hiányosak, a kácsi anyaggal – ezen belül is a vállkővel – méretrendje fúzi szorosan össze, valamint az 1882-es híradás az azonos átmérőjű oszloptörzsek kácsi előkerüléséről. L. Függelék 3. sz. Ezekhez l. még: A Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tára öt darab, Kozák Károly ásatásából előkerült töredéket őriz: Kat. 3–5., 8. (Egy további erősen sérült darab talán 14–15. századi mérműtöredék lehet.)

5 A meglévő Árpád-kori faragványokhoz l. Katalógus. Kozák Károly két és fél évtizeddel ez előtti adatközlése szerint a helyszínen még körülbelül 10 darab, Árpád-korinak (11–13. századnak) mondott faragvány volt fellelhető. *Lapidarium Hungaricum*. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye. I. Általános helyzetkép. Szerk. Feld István – Horler Miklós – Koppány Tibor – Lővei Pál – Szekér György. Budapest 1988, 196–197. Napjainkban a templomkertben két középkori darab található (itt: Kat. 2. és 6.). A helyszínről az 1930–1960-as évek között ismert állapothoz képest két fontos román kori darab bizonyosan elkallódott (*Kozák* 1968, 251–252., 24–25. kép), amelyek hollétéről ma nincs tudomás. Az egi múzeumba került gyűjteményrészéből – az anyag 1930-as évekből

ismert állapotához képest – három-négy töredék veszett el vagy lappang (7–8. kép). A területileg illetékes miskolci Hermann Ottó Múzeum Kórártára 2010-es állapotok szerint nem őrzött kácsi faragványokat

6 SRH I. (2. jegyzetben i. m.), 72–73; *KMTL* 1994, 312. (*Parádi Nándor*). Kőből épült lakótornyai Kácsott a falutól délre, valamint a keletről szomszédos Sályon kerültek feltárrásra. Ezek használata régészetiileg a 12. századra (annak is második felére) és a 13. századra helyezhető, a nemzetség a 13. század végére, 14. század elejére fokozatosan elszegényedett. Ezekhez l. *Kozák* 1968, 231; *Parádi* 1982, 9–29; *Parádi* 1982, 25–27; Kácsról történeti adatok összefoglalóan még: *Kandra* 1885, *Foltin* 1885, *Sörös Pongrácz*: Az elenyészett bencés apátságok (A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. Szerk. *Erdélyi László* – *Sörös Pongrácz*), XII. 2. Budapest 1912, 365–368. *Győrffy* 1963, 778–779; *Soós Imre*: Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése. Budapest 1985, 94–95; *Kovács* 1987, 98; *Hervay* 2001, 495.

7 *Foltin* 1885, *Szabó* 1936, 12–15; *Kozák* 1968.

8 L. többek között: *Parádi* 1982.

9 IV. Béla király 1248. február 24-én kelt oklevelében említik („... terris nobilium de genere Werusur et monasterii de Kach ...”), amelyben Lampert egri püspöknek birtokokat és kiváltságokat adományoz. *Kondorné Látkóczy Erzsébet*: Árpád kori-oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. Eger 1997, 3. sz., 13–15; *Kovács* 1987, 98; *Hervay* 2001, 495. Továbbá megemlítendő, hogy a falunak a középkorban Szent Miklósnak szentelt plébániatemploma volt, ennek helyét még nem azonosította a kutatás.

10 *Hazai Okmánytár* VIII. kötet. (Codex diplomaticus patrius Hungaricus) Szerk. Nagy Imre. Budapest 1891, 89. sz., 110–113. „... item stagnum seu piscinam quam Fyltou vocatam, quam ut dicebatur quod viri memorati a monasterio de Kachy et patronis eiusdem monasterii de genere Vrusur; que iacet inter villam Scederkyn et villam Kysfolu, cum ono fundo curie comprassent, in comitatu de Borsod adiacentes ...”; *Győrffy* 1963, 778.

11 L. *Kandra* 1885, 179–181; *Győrffy* 1987, 778–779; *Kovács* 1987, 98; *Hervay* 2001, 495.

12 *Hervay* 2001, 495. A kácsi monostornak és birtoknak a nemzetség Tibold-ágához, és annak fészkehez Daróczhoz való rendelése a 18. század elején újjászerveződő egyházmegye filiális rendszerében napjainkig tükröződik.

13 *Kandra* 1885, 181; *Foltin* 1885, 364–365. szerint huzsíták pusztították el (vö. ugyanott *Kandra Kabos* megjegyzését); *Hervay* 2001, 495; *Kozák* 1968, 236.

14 *Ipolyi* 1866, 55.

15 Gereczének az akkoriban még *in situ* állott szomolyai román kori kapuról és a templomról készült felvételei eddig sajnos nem kerültek elő. A szomolyai felvételről l. Függelék 10/b–10/c.

16 Gerecze 1897-ben Egerben a kanonok lakásán készült fényképfelvételei: Forster Központ Fotótár, neg. ltsz. 198669. (itt: 7. kép); a Diósgyőrből elhozott márvány domborműről külön is készültek ekkor fényképek (összkép és jobb oldal): Forster Központ Fotótár, neg. ltsz. 145273. és poz. ltsz. 4397., vö. Hampel és Bartalos, valamint Gerecze és a kanonok levélváltását: Függelék 9–10. sz. *Éber László*: Magyarhoni kora renaissance emlékek a Nemzeti Múzeumban. *Archaeológiai Értesítő* XVIII. 1898, 205–214., 17. ábra; valamint *Hampel József*: A Magyar

Nemzeti Múzeumi Régiségtár gyarapodása 1898-ban. *Archaeológiai Értesítő* XVIII. 1898, 277–279; valamint: *Havasi* 2003, 144., és 95. jegyzet.

17 A felajánlás 1909-ben történt, de ténylegesen csak a kanonok halála (1923) után került át a Liceum kiállításaira a gyűjtemény. *Szmrecsányi Miklós*: Az egri érseki Liceum múzeumának tárgymutatoja. Eger 1931, 59; *Szmrecsányi* 1932, 6–9., 17. és 19., 24., 35. sz.; *Kiss Péter*: Gyűjtemények és múzeumok Egerben 1951-ig. IV., Egri Múzeum Évkönyve XXV. 1989/1990, 701. Bartalos munkásságához l. még: *Baráz Csaba*: Bartalos Gyula (1839–1923) régészeti-történeti kutatásai. *Agria*. Az Egri Múzeum Évkönyve XXXIII. 1997, 177–246.

18 *Szmrecsányi* 1932, 6–8., 17., 19., 24. sz.

19 *Csemegi* 1935, 221–222. Ehhez hozzájárulhatott, hogy a vállalkó a múzeum egykorú tárgymutatojában (*Szmrecsányi* 1932, 24. sz.), valamint a Möllernek az érintett darab(ok)ról 1927-ben készült felmérési rajzán (9. kép) a kácsi proveniencia említése nélkül szerepel(tek).

20 *Gerevich* 1938, 151., CXLIII/2.

21 L. például: *Dercsényi Dezső*: Művészettörténeti áttekintés (XI–XV. század). In: *HMM I.* 1969, 66–80.

22 *Ipolyi* 1866; *Ipolyi* 1873; *Dercsényi Dezső*: Művészettörténeti áttekintés (XI–XV. század). In: *HMM. I.* 1969, 65–90.

23 Hozzátevé, hogy az Árpád-kori bencés apátság lokalizációja újkori hagyományon és szakmai közmegegyezésen alapul, amelyet a csekély kiterjedésű régészeti objektumok azonosítása (templom- és kolostorépületek maradványaiként) szintén támogat. Ugyanakkor a település középkori/Árpád-kori topográfiájának számos kérdése még nyitott, tisztázandó, hisz Kács és a völgy déli határában állott, szintén az Őrsúr nemzetséghez köthető lakótornyot és a bencés apátságot leszámítva a kora 14. századi forrásokban említett Szent Miklós-plébániatemplom, valamint a „kőből épült” Szent Kereszt-templom helyének meghatározása is még várat magára. Utóbbiakról szóló forrásokhoz összefoglalóan: *Hervay* 2001, 495.

24 Titulusa Szentháromság. Az építkezést az 1720-as évekre helyezi a kutatás: *Kozák* 1968, 232–234. és 262–263., 6., 10–11. jegyzet. 1720-as évekre (1722-re? keltezett) kronosztichon megfigyelése a diadalív 1962-ben feltárt falfestményén; *Sugár* 1985, 94. A levéltári források 1724-re vallanak, l. a következő jegyzeteket.

25 Az 1769-es es *canonica visitatio* vonatkozó részét l. Eszterházy Károly püspök egyházlátogatásának jegyzőkönyvei Borsod vármegye 1768–1769. Közzéteszi: *Kovács Béla*. (Az Egri Egyházmegye Történetének Forrásai, 2.) Eger 1998, 99. „In filiali Kács reperimus ecclesiam ex solidis materialibus anno 1724. a dominis Borsi et Joanne Almássy in ruderibus antiqui cujuspian aedificii exstructam, et in honorem Sanctissimae Trinitatis. [...] Habet ecclesia haec sacristiam versus septemtrionem. Structura ejus est lapidea et in statu bono existens. In distincti campanili ligneo pendet 1 campana....”

26 *Visitatio Canonica Parochialis Ecclesiae Tybold-Darócz die 5a May 1829 pro Archivalio Diocesanio*. Egri Érseki Levéltár, 3579, pag. 14. „... Ecclesia Kácsensis est e solidis materialibus exstructa anno 1724 a D. D. Michele Borsy et Ioanne Almasy sine Turri sed penes Ecclesiam est Campanile in quo due pendent Campana ...” Továbbá ebben a vizitációban megadják a templom méreteit. Eszerint a szentély hossza 1 bécsi öl (= 1,896 m) és 5 láb,

szélessége két bécsi öl és 4 láb. A hajó hossza 6 bécsi öl, szélessége 3 öl 5 láb. Ez közel pontosan megfelel az itt is közölt templomalaprajz (5. kép) – a nyugati részt érintő 1882-es bővítést megelőző – méreteinek, az akkori templom belvilágának.

27 Mindenesetre a kérdés további források előkerüléséig nem tisztázható. E korábbi harangtoronynak a pontos helye sem meghatározható: kérdés, hogy Kozák Károly ásatási alaprajzán (l. itt 4. kép) a templomtól délre, körülbelül 14 méterre feltárt 3 méter széles négyzetes alaprajzú alapozásrészlet nem ezen 1882-ben lebontott harangtorony maradványa lehet-e? (A maradvány alaprajzát kiegészítve ez 11–12 méteres távolságot jelentene a templomtól. Figyelembe véve a templom körül feltárt újkori – 18. századi? – temetkezések nyomán használatban lévő templom körüli temetőt is, ez nem sok.)

28 Ez tulajdonképpen a hajó hosszanti, nyugati irányú megtoldását jelentette, körülbelül korábbi hossza ¼-ének megfelelő szélességű szakasszal. A kibővítés módja, bár Kácsott 18. századi eredetű templomról van szó, nagyon hasonló az 1870-es évek elején zajlott tarnaszentmáriai plébániatemplomot érintőhöz. Sajnos egyelőre sem a 18. századi templomépitésről, sem az 1882-es és 1897-es átépítésről nem kerültek elő az illetékes levéltárakból az iratanyagokhoz tartozó tervrajzok, egyéb képi források. A kácsi plébániatemplom bővítéséről l. még: Függelék 4–5. sz.

29 *Ipolyi* 1866, 55.

30 *Ipolyi* 1866, 55. később is említi felsorolás szerűen, vö. 1868-as előadásán alapuló tanulmányával: *Ipolyi* 1873, 500.

31 *Kandra* 1885, 178. és 183.

32 *Foltin* 1885, 363–365. A templomról s műemléki dokumentumairól: *Forster* 1905, 233. „Egykori templomának lépésekben felvett alaprajza. (Szabadkézi rajz)” több más, századfordulón még meglévőként említett dokumentum ma nem fellelhető az archívumokban. *Forster* 1906, 243., illetve *Szendrei* 1903, 376.

33 A tűzvész nyomairól, egyúttal a középkor végén a tűz által elpusztított apátságról: *Kandra* 1885, 181. „... Ha ugyanis a romjai alá temetett monostor helyén ásnak, ami kőnyeres tekintetében újabb időben a szelíd kinézésű román jellegű torony építése alkalmával történt: a törmelékben az égés föltűnő jelenségeivel találkozunk, a mi már magában véve is elegendő indokul szolgál, hogy nyomtalan megszüntét erőszakos földulatással kapcsoljuk egybe.”; *Foltin* 1885, 364. „... romjainak [...] megbolygatása alkalmával, midőn a kiemelt faragott kőlapok mellől, a megszenesedett és félig elégett faanyagok nagy mennyiségben kerültek elő. Hogy pedig ellenséges nép végezte falai alatt gonosz munkáját, arról meg azon vas lándzsa-hegy egymaga érthetően tanúskodott, mely szintén a romok közül került napfényre.”

34 *Kozák* 1967/1968. (Jelentés). „... A ma álló szentély mellett került elő a régebbi templom ugyancsak félköríves szentélye, attól D-re pedig egy nagyobb épület maradványait tártuk fel, amely feltehetően a kolostor maradványa. Ennek az épületmaradványnak az É-i részében égésnyomok között több XIII. század közepe tájára tehető faragott töredéket, kőtöredéket tártunk fel/1968/.” és uo. 7. (Napló)

35 E dokumentum a MOB Iktatókönyvében 1903/376 szám alatt szerepel. Nem sokkal később hivatkozta Gerecze Péter az általa összeállított műemlékjegyzékben,

l. *Forster* I. 1905, 233., *Forster* II. 1906, 243., valamint a 30-as években a műemléki kutatás is forgatta: többek között: *Szabó* 1936, 13., 35. jegyzet, 71., 73., 75–76. A Szendrei által *Borsod vármegye műemlékeiről* összeállított MOB-iratanyagot Miskolcon, a Hermann Ottó Múzeum Helytörténeti Adattárban (HOM HTD, 73.33.) őrzik. Szendreiről és műemléki felméréseiről l. *Veres László*: Szendrei János 20. század eleji műemléki felmérései Borsod megyében. In: *Borsodi Történelmi Évkönyv*, VI. 1979, 165–175. L. még: *Függelék* 7. sz.

36 HOM HTD 73.33.17 és 73.13.45. vö. *Veres* 1979 (előző jegyzetben) i. m. 172., 174., 26. jegyzet

37 *Kozák* 1967/1968., valamint *Kozák* 1968 és *Kozák* 1968/a.

38 Ezt a templom esetleges jövőbeli felújításához kapcsolódó, alaposabb műemléki, falkutatási és régészeti vizsgálatok tisztázhatnák. A plébániatemplom apszisához kelet felől egy déli irányba tartó keskenyebb – a szentély barokk felmenőihöz képest is utólagos – fal maradványa csatlakozott (5. kép). Ez a 18–19. századi templomkert és templom körüli temető a sziklás plató keleti oldalával párhuzamosan futó kerítésfala lehetett.

39 *Kozák* 1968, 242–245. Több ponton vitatott teóriájához, melyet a '60-as években fejtett ki (Székesfehérvár kapcsán): *Kozák* 1967; *Kozák Károly*: Félköríves szentélyű templomaink a XI. században. *Archaeológiai Értesítő* XCVII. 1966, 47–67., valamint *Uő*: Églises a abside en hémicycle dans la Hongrie de XIe siècle. *Acta Archaeologia Hungarica* XXV. 1973, 177–204. vö. *Kozák* 1968a és *Kozák* 1969.

40 Mind az MNM Régészeti Adattárában, mind a Forster Központ Tervtárában található dokumentációk rajzanyaga (eleve?) hiányos. Például az ásatási dokumentációban említett 1–2. árok az összesítő alaprajzról hiányzik, s az 1. árokról nem maradt fenn metszetrajz sem. L. még: *Kozák* 1968. Az értelmezést – a metszetrajzok és statigrafiai adatok hiánya mellett – különösen megnehezíti, hogy az ásatási naplóban említett árok- és szelvényszámok/jelölések – ott ahol visszaazonosíthatók – egyáltalán nem kompatibilisek a dokumentációhoz mellékelte alaprajzon (vö. itt 4. kép) feltüntetett számokkal.

41 Sajnos nem világos, hogy Árpád-kori sír mellékletéről volt-e szó a lelet kapcsán vagy bolygatott rétegből, szórványként jött elő. (Az biztos, hogy a 20. század közepén épült sekrestyének 19. század végi előzménye volt, tehát a területet már ekkor megbolygathatták.) Viszont *Kozák* ásatásai szerint a templom külső, déli oldalának nyugatabbi részein is kerültek elő korábbi, valószínűleg Árpád-kori sírok (4. kép). *Kozák* 1967/1968, Jelentés, III. tábla, I/A árok (alaprajzon l. III/A); S végű hajkarikáról: *Kozák* 1968, 252., 256., 32. kép., 50–51. jegyzet. „A kolostor története szempontjából azonban igen fontos az az arany hajkarika, amelyet a templom déli oldalához csatlakozó sekrestye építésekor találtak a keleti fal alapárkában.” Az ásatási dokumentációban – némileg ellentmondva a „kisebb/korai” és a „nagyobb/későbbi” (értsd: apátsági) templomok funkciójára vonatkozó elképzeléseinek – a fennálló templom szentélyének déli oldalán előkerülő maradványok kapcsán a következőképp fogalmazott: „... egy félköríves szentély csatlakozik a 'belső szöglethez', amely egy korábbi templom hajójának belső, dk-i szöglete volt. Az apszis belső falsíkja a lenyesett metszettel magasabb szinten is mutatkozott. Előtte egy beásást találtunk, feltehetően az egykori oltár alapozási gödrének

maradványát. Minden valószínűség szerint, e kisebb és régibb templom maradványai között került elő a sekrestye építésekor talált arany hajkarika. Ennek alapján, minthogy az oltár előtti vagy melletti fő helyen lehetett a sír, felvethető az alapító (Őrsúr nemzetség) személyéhez való kapcsolat lehetősége." *Kozák* 1967/1968, 4. lap. A korai épületről és az S végű arany hajkarikáról l. még: *Parádi* 1982, 27. „Az Őrsúr nemzetség Szent Péter tiszteletére emelt monostora Kácson, a mai plébániatemplom helyén állt. Az itt folytatott ásatás tanúsította, hogy az egyhájos, félkörös szentélyzáródású templomhoz D-ről kolostorépület csatlakozott. Ennek a templomnak a szentélye előtt volt az a sír, amelyben a bordázott S-végű arany hajkarikát találták, s az innen származó kőfaragványok mellett ez is a monostor építését a 11. század végére – 12. század elejére valószínűsíti." A leletet az 1950-es, 1960-as években a közlések szerint a helyi plébánián őrizték.

42 Az északi oldalról semmi biztos nem állítható, az sem tisztázott, hogy a téglány alaprajzú sekrestye, melynek alapfalmaradványai előkerültek, a középkor mely szakaszából származhat, s egyáltalán középkori-e. S ehhez miféle rétegek tartoztak, valamint hogy az északi oldalon volt-e egyáltalán a sekrestyénél korábbi, megfogható réteg. A dokumentációkból nem vonható le túl sok következtetés, a jelek szerint a jelenlegi szentély északi oldalát, azt a részt, ahol délen a román kori apszis előjött, nem is érintette a régészeti kutatás. *Kozák* 1968/a, 138.

43 Ez általánosságban a 11. század végétől a 13. századig igen népszerű és közkeletű alaprajzi megoldásra utalhatna. A közös alapvonalról indított fő- és mellékapzsis alaprajzilag hasonló viszonya – nyaktaggal való kapcsolása – többek között az egri székesegyház 12. századi szentélyfejeinél is megfigyelhető.

44 *Kozák* 1967/1968, 5. lap és 1. rajz (összesítő alaprajz, 1968. XI. 25.).

45 *Kozák* 1968/a, 138., valamint *Kozák* 1967/1968, Ásatási Napló 1. 1967. VII. 4. „A feltárást a templom D-i oldalával párhuzamos, 70 cm széles kutatóárok /1. sz./ ásásával kezdtük [az alaprajzon (5. kép) ez a 3A árokkal azonosítható], amelyet 3 m-re jelöltünk ki a templom falától. A felső 50 cm-en laza, bolygatott törmelék réteg helyezkedik el. A kutatóárok K-i feléből kibombolt földben – kb. 40–60 cm között – egy Árpád-kori ezüst dénárt találtunk.”

46 *Kozák* 1967/1968, 1. lap; *Kozák* 1968, 252., 258. és 32. kép (256). *Kozák* az általa a templom déli oldalán folytatott régészeti kutatás eredményeit az Archeológiai Értesítő rövid beszámolóival mellett (l. *Kozák* 1968/a, 138; *Kozák* 1969, 262.) 1968-as publikációjában, az említett S végű hajkarikához fűzött lábjegyzetében említi csupán (*Kozák* 1968, 51. jegyzet, 266.) „a templom déli oldala mellett, előkerült egy korábbi félköríves szentéllyel záródó templom maradványa”. Utalva arra, hogy az általa 11. század második felében létesítettnek gondolt s a ma álló templom keleti részének alaprajza nyomán rekonstruált apátsági templom előtt is állhatott már itt egy korábbi templom-épület. A kérdések tisztázására kiterjedtebb (hitelesítő) épületrégészeti és régészeti kutatásokra lenne szükség.

47 A fennálló, 1720-as években épült – utóbb a falu plébániatemplomaként szolgáló – kápolna körül volt az 1800-as évek legelejéig a falu temetője. A templom külső, déli oldalának nyugatabbi részén, a templommal megegyező, kelet-nyugati tájolású, kőlapokból rakott Árpád-kori sírhely került elő, nyugati végében (fejrésze-

nél) – kifelé mutató – félköríves kőlappal (5. kép). *Kozák* 1967/1968. Ásatási Dok. III–IV. tábla. A sír és a temetkezés környezete – valamint a közelében megfigyelt alapozásmaradványok(?) helyzete nem tisztázott, viszont úgy tűnhet, hogy a falazott sírral közvetlenül a feltételezett/feltételezhető „déli mellékhajó” déli falának, külső oldalához(?) igazodhattak. A temetkezés és az Árpád-kori épület viszonyának tisztázása ez esetben is alapvető lenne/lett volna.

48 *Kandra* 1885, 178. (bevezetőben idézett passzus) *Parádi* 1982, 27.

49 Sajnos alapozási mélységekről, valamint az alapozásról, alapfalak jellegéről nem tájékoztat régészeti dokumentáció.

50 *Kozák* 1967/1968. Jelentés, ill. 7. lap (Ásatási Napló) *Kandra* 1885, 181. „Ha ugyanis a romjai alá temetett monostor helyén ásunk, ami könyeres tekintetében újabb időben a szelíd kinézésű román jellegű torony építése alkalmával történt: a törmelékben az égés föltűnő jelenségeivel találkozunk, a mi már magában véve is elegendő indokul szolgál, hogy nyomtalan megszüntét erőszakos földülattással kapcsoljuk egybe.” *Foltin* 1885, 364.: az apátság tűz által pusztult el, „romjainak... megbolygatása alkalmával, midőn a kiemelt faragott kőlapok mellől, a megszenesedett és félig elégett faanyagok nagy mennyiségben kerültek elő. Hogy pedig ellenséges nép végezte falai alatt gonosz munkáját, arról meg azon vas lándzsahegy egymaga érthetően tanúskodott, mely szintén a romok közül került napfényre.” L. még: *Szabó* 1936, 13–14.

51 *Ipolyi* 1866, 55.

52 *Kozák* 1968, 49. jegyzet; *Kozák–Sedlmayr* 1987, 16., Kat. Nr. 48. A sírkőtöredékről l. Lővei Pál írását a Művészettörténeti Értesítő e számának lapjain!

53 Netán fogrovatos párkányra gondolhatott? *Foltin* terminológiája nem egyértelmű, s a megnevezés az eddig ismert töredékekkel nehezen összeegyeztethető. Az 1962-es vakolatleves kapcsán a külsőn utólagosan felhasznált faragvány nem mutatkozott (legalábbis említés nélkül maradt). Kérdés, hogy a *Foltin* által említett faragvány beépítése, majd eltűnése összefüggthet-e a 19. század végén a templom déli oldalához újonnan toldott sekrestyével, majd annak 1954-es átalakításával?

54 *Szabó* 1936, 14., 2. kép; *Gerevich* 1938, CXLII/1; *Kozák* 1968, 250., 24. kép (is már csak *Gerevich* Tibor nyomán idézi).

55 Másodlagosan felhasznált vörös andezittufa kvaderkövekkel a templomdomb környezetében álló épületekben ma is nagy számban találkozni. Vö. 68. jegyzet

56 *Kozák* 1968, 251. és 25. kép (252.), továbbá 47. jegyzet. *Kozák* közlése szerint a „kácsi templomban őrzött vonalas díszítésű vállkő” töredéket „a templom mellett” találták, méretei: 25 × 19 × 20 cm. A töredék napjainkban sem a helyszínen, sem a szóba jöhető múzeumokban nem lelhető fel.

57 *Kozák* 1968, 251. és 28. kép (254.), 49. jegyzet

58 A líceumi felvétellel ellentétben a Lapidárium Tárgymutatójába csak három (jobbban értelmezhető) töredék került be. *Szmrecsányi* 1932, 17. sz. (sírkőtöredék), 19. sz. (oszloplábazat), 24., sz. (vállkő). A vállkőnél továbbá a kácsi provenienciára feltüntetése elmaradt, ami hamarosan némi szakirodalmi bonyodalmakhoz is vezetett – azt nem sokkal később a 12. századi egri székesegyház kontextusában tárgyalta: *Csemegi* 1935.

59 *Kozák–Sedlmayr* 1987, 12. Kat. 30/a-c., illetve a sírkő külön: 16., Kat. 48.

60 Többek között: *Kozák* 1968, 245–251; *Gerevich* 1938, 151; *Kozák–Sedlmayr* 1987, 12. Nr. 30.; *Havasi* 2011, 114–142.

61 *Gerevich* 1938. A vállkőfejezethez: 151. a visegrádi bazilita templomhoz utalható vállkő után tárgyalja mint a „nyersebb kivitelű vállkő” példáját, CXLIII/2. tábla; lábazathoz: CXLII/1. tábla.

62 A 12. század második feléből való normann-román díszítésű maradványokról szólva, „... ezek a jellegzetes-ségek Eger [...] a gerezdes normann kapitелеkre emlékeztető, bordázott vállkővének díszítésén éppen úgy tükröződnek, s annak a feltevésnek adnak helyet, amely ezt a különleges, maradvány-csoportot a skót bencések által életre hívott korai normann hatással kívánja összekapcsolni ...” *Csemegi* 1935, 221–222. és 159. kép. A vállkő egyiként való meghatározása a liceumi tárgymutató 1932-es kiadására (és talán Möller 1927-es vázlatkönyvében rögzítettekre l. itt 9. kép) megy vissza. L.: *Szmrecsányi* 1932, 8., No. 24. *Szmrecsányi*, aki jól ismerhette a provenienciát (a többi kácsi kőnél jelezte is), a vállkő tételénél csak annyit tüntetett fel, hogy Bartalos hagyatékából való. (Kács mint lelőhely nem szerepel, igaz az egri proveniencia sem!) „Vállkő, mely román ikerablakot elválasztó oszlop fejezete volt. m. 20 cm., sz. 48 cm, XII. század vége, Bartalos Gyula hagyatéka” Vö.: *Kozák–Sedlmayr* 1987, 12., Nr. 30/c. 24–25. kép.

63 *Kozák* 1968, 245–251.

64 *Kozák* 1968, 250–253., 26–27. kép. Az abasári oszlopfőhöz: *HMM I.* 1969, 430., 429. kép. A fejezet az 1960-as, 1970-es években az egri Vármúzeum gótikus palotájának állandó kiállításán volt látható, 1978-ban szerepelt az Árpád-kori kőfaragványokat áttekintő kiállításán: Árpád-kori kőfaragványok. Szerk. Tóth Melinda – Marosi Ernő. Budapest–Székesfehérvár 1978, 106., Kat. 31. (*Tóth Melinda*), 12. század első negyedére való datálással. Valamint kiállításon készült felvételét (Bertalan Vilmos): MTA BTK Fényképtár: neg. ltsz. 21069. Néhány évvel ezelőtti tájékoztatás szerint a darab visszakerült Abasárra, jelenleg azonban ott nem található. A sötét színű, andezittufából faragott fejezet 1959-ben a település nyugati részén – az Aba Sámuel (†1044) által alapított nemzeti monostor Bolt-tetőn feltételezett helyétől és a település központjában emelkedő Árpád-kori előzményeket magában foglaló plébániatemplomától is meglehetősen távol – a Völgy utca 5. szám alatt állott ház bontásakor, átépítésekor került elő. A faragvány lokalizálása azért is problematikus, mert a Bolt-tetőn eddig feltárt Árpád-kori épületmaradványok mellett a település plébániatemplomában is fellelhetők 12–13. századra helyezhető részletek. Ám a fejezettöredéknek egyelőre nemcsak a provenienciája, hanem kora is bizonytalan – legalábbis zavarba ejtő kérdéseket vet fel. Anyaghasználata, durvább alakítása, faragása, egyszerű vésett, volutaszerű – tulajdonképpen ión sémát megidéző – díszét a provinciális jegyeket mutató redukált fejezetformát inkább a plébániatemplomból ismert részletekkel rokonítaná. Ezen – az abasári esetében rendkívül provinciális színvonalú – forma és ornamentals párhuzamai megtalálhatók a 12. századi emlékekben. Például tanulságos összevetni a kácsi faragványok kapcsán is idézett Schlettstadt St. Fides-templomában a 12. sz. utolsó harmadára helyezett, fejezetként beépített(?) lábazattal (l. 24. kép). Továbbá az

egyszerű, kubikus oszlopfő (a vele egybefaragott!) törzhöz kapcsolódó alsó részének bevéssett cikcakk mentén alakított díszével az itt is vizsgált kör/vidék (Boldva, Kács, Szomolya) faragói gyakorlata szempontjából sem lenne érdektelen, ugyanakkor azonban a fejezettípus és a forma zavarba ejtő módon a helyi, hevesi 18–19. század népi építészetben/kőfaragásban is előfordul. L. ehhez a Mátra-alji, Eger-környéki településeken helyenként még álló tornácós házak oszlopainak fejezetmegoldásait. Egyelőre bizonytalanul felmerülő és részben nyitott kérdés/probléma, hogy az abasári darab egyáltalán Árpád-kori-e? Ezért is fontos lenne újra komolyabban megvizsgálni és revidálni (a helyszín Árpád-kori emlékeanyagával is összefüggésben) magát az abasári darabot és a körülötte körvonalazódó kérdéseket.

65 L. például: visegrádi vállkőtöredékek a Szent András-kolostor, valamint az esperesi templom területéről: *Pannonia regia* 1994, 72–76. Kat. I-11–14. (*Tóth Sándor*)

66 Nagykapornakhoz: *Bogyay* 1938, 3–8., 2 ábra; *Tóth S.* 2001, 247–249. Kánához: *H. Gyürky* 1996, 33., 9 ábra, IXa–Xa. kép. Bozókhoz: *Tóth Sándor*: A Hont-Pázmány nemzetség premontrei monostorai. Szerk.: Rostás Tibor. Kecskemét 2008, 34–46., 4–8. kép

67 A vállkőfejezet mélysége szerint ez a kapcsolt nyíláscsoport közel félméteres vagy ennél valamivel vastagabb falazatban/struktúrában helyezkedhetett el.

68 Környékbeli andezittufa-bányákhoz l. többek között: *Kőfalvi Imre*: Kőfaragókról és kőbányákról. Építés- és Építészettudomány X. 1980, 268–281. Kőanyaghoz („veres kővekhez”) általában: *Ipolyi* 1866, 55. A faluban ma is ezen kőfajtából, a Mátra és a Bükk vidékén is igen elterjedt vöröses színű andezittufából építkeznek. A középkori maradványok java részét, kvádereit kőfaragványait a 18. századtól újranépesedő falu építkezéseihez használták fel. Ehhez például elég csak végigsétálnunk a templomdomb környékén és az attól nyugatra fekvő 18–19. századi pincesor mentén, ahol kváderkövek felhasználása regisztrálható. A kolostor és a középkori templom kőfaragványai ma is nagy számban jelen lehetnek a település épületállományában, így bármikor felszínre kerülhetnek egy-egy lopítás, bontás folyamán. A Bükk Kács körüli részéit járva, a felszínen is sok helyütt megfigyelhető ez a vörös andezittufa, görgeteg- és patakkövek, nyers terméskövek formájában, ugyanakkor a településtől nyugatra (a határ-rész újkori névadásában – Márványbánya – is tükröződő) kisebb, már felhagyott mészkőfejtő is felbukkan.

69 Vö. *Kozák–Sedlmayr* 1987, 11–12., Nr. 29. és 31. *Tóth S.* 2010, 50–58., 110., 121., 127. kép; *Havasi* 2011, 237–240., Kat. 15. A román kori egri székesegyházhoz oszloppal vagy pillér féloszlopos bővítményével összefüggésbe hozható, vörös andezittufából faragott lábazaton, melynek körébe formái nyomán több kisebb oszloplábazat is utalható. A darab elsősorban stílusjegyei és többek között a dömösi prépostsági templomból idézhető párhuzamai nyomán a székesegyház 1100 körüli, kora 12. századi építkezéseihez lenne utalható.

70 A környékbeli építkezések közül megemlíthető Bükkszentmárton Árpád-kori eredetű, az újkorban a középkori maradványok felhasználásával épített plébániatemploma (*HMM I.* 1969, 582–587), melynek jelenlegi nyugati karzatát két vastos oszlop hordozza. Ezek lábazatainak formái szintén a 69. jegyzetben idézett egri darabbal rokoníthatók, ám datálásuk akárcsak a templom

építéstörténete már jóval bizonytalanabb a 12–13. századon belül. A bükk-szentmártoni lábazatok meredek attikai profilt mutatnak, magas és enyhén ívelt homorlattal, vastkos alsó tórussszal. A déli oldalon álló lábazat tóruszát sarokgumók kísérik, a másik esetében ezek hiányoznak, esetleg későbbi átfaragás tüntette el azokat. Mindkét lábazat vastag, a lábazati részen ~50–51 cm átmérőjű, enyhén sudarasodó, napjainkban vakolattal borított törzset indít. Azonban az archív felvételek tanúsága szerint a déli esetében a vakolat bizonyosan a román kori lábazattal egykorú (monolit) törzset rejt (L.: *HMM. I.* 1969, 605. kép). A lábazatokkal talán egykorúak lehetnek a jelenlegi templom északi és déli oldalán másodlagos beépítésben több helyen látható egyszerű és gyenge kivitelű, kétlépcsős lemezztaggal keretezett vakívek. A későbbi átalakítások, vastag 19–20. századi vakolások és kifestés miatt, ásatások és részletesebb épületrégészeti vizsgálatok nélkül egyelőre nem megválaszolható, hogy Bükk-szentmártonban a szintén egyszerű térgeometriai formát mutató fejezetek s az általuk indított hevederívek miként viszonyulnak a középkori lábazatokhoz és törzsekhez, valamint rejthetnek-e középkori előzményeket? Továbbá kérdéses, az is, hogy a lábazatok (az északi a sarkokon mintha le-, illetve átfaragás nyomait mutatnák) – s a hozzájuk tartozó oszlopok – itt másodlagos helyükön vannak-e? S ha igen, vagyis ha a szűk karzat újkori kialakítás eredménye, akkor a román kori oszlopok eredeti helye hol kereshető? vö: *Havasi* 2011, 134–135.

71 Schlettstadt (Sélestat), St. Fides, 1160 után, *Kautzsch* 1944, 242–251, 298–299, 303, 306–307. kép; *Xavier Barral I Altet – François Avril – Danielle Gaborit-Chopin: Romanische Kunst. I. Band. Mittel- und Südeuropa 1060–1220.* München 1983, 32–34., Abb. 30.

72 Az egyszerű, élszedéssel tagolt félnyolcszög keresztmetszetű faragvány esetében elmarad a boltozat testébe való rögzítést szolgáló hátnyúlvány, ami általában boltozati bordák esetében megfigyelhető. Ez a forma – noha már a 12. század derekán ornamentális kivitelben a pécsi Szent Kereszt-oltár homlokzati árkádívén is feltűnt – boltozással, áthidalásokkal (egyben a korai gótikus építőgyakorlattal is) összefüggésben 1200 táján, illetve után terjedt el szélesebb körben. Itt a teljesség igénye nélkül, csupán néhány olyan kiragadott példákra utalva mint Pilisszentkereszt, Vértesszentkereszt. Illetve bizonytalanabb datálással az óbudai palotából, vagy a közeli egri székesegyházból is előkerültek a típus képviselői – de ez az egyszerű forma a 13. század folyamán a késő Árpád-korig (sőt azután is) közkeletű maradt. Mindez leginkább a kor (datálás) és a stílus (kapcsolatok) tagozatformák alapján történő meghatározásának (és a kontextusukból kiragadott formák nyomán felállított tipológiai sorok) bizonytalanságaira világít rá. Vö: *Tóth Sándor: Pillér és ív a magyar romanikában.* In: *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára.* (Művészettörténet – Műemlékvédelem, X.) Szerk. *Bardoly István – László Csaba,* Budapest 1998, 49–73. Vértesszentkereszt, zárókövek a szentélyből: *Elemér Révhegyi: L'église de Vértesszentkereszt et ses rapports avec l'architecture hongroise de l'époque Arpadienne.* Acta Historiae Artium V. 1958, 41–70. A sárkányos zárókőhöz: 59–60., Fig. 24. a vésett díszűhöz: Uo., 62., 64., Fig. 33.; *Mezősiné Kozák Éva: A vértesszentkereszt apátság.* (Művészettörténet–Műemlékvédelem) Budapest 1993, 61–62. kő; *Pannonhalma* 2001, 438–439., Kat. V.42. (*Takács*

Imre). Pilisszentkereszt: a kolostorépületekhez köthető leletek szerint az építkezések későbbi szakaszában fordul elő: pl. *Gerevich László: A pilisi ciszterci apátság.* Szentendre 1984, 22. ábra, 12. Óbudán ennek viszonya a 13. századi épületen belül bizonytalan: *Csemegi József: Hol állott egykor az óbudai királyi vár? Beszámoló az óbudai ref. templom és paplak területén 1934–35-ben végzett ásatás eredményeiről.* Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye LXXVII. 1943, 34–44, 87, valamint 5. ábra (3. bordaprofil) és 6/a. ábra; Egerből a székesegyház 13. századi épületéből(?): *Kozák–Sedlmayr* 1987, 16., Nr. 50.

73 *Ipolyi* 1865, 130–131; *Ipolyi* 1873, 495–496; *Henszlmann Imre: Magyarország ó-keresztény, román és átmeneti stílusú műemlékeinek rövid ismertetése.* Budapest 1876, 135–136; *Gerevich* 1938, 32–33., 154, alaprajzi elrendezést a 12. század közepére helyezte, ill. részletformáit 12. századi kontextusban tárgyalta: *Csemegi József: A tarnaszentmáriai templom.* Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye LXXV/11–12. sz. 1941, 44–46. *HMM III.* (1978), 626–632. (részletes korábbi szakirodalommal); *Csemegi József: A tarnaszentmáriai templom hajójának stíluskritikai vizsgálata.* *Antiquitas Hungarica III.* 1949, 92–107; *Marosi Ernő: Megjegyzések a magyarországi romanika épülettípológiájához.* In: *Középkori egyházi építészet Erdélyben / Architectura medievală religioasă din Transilvania.* Szerk. Kiss Imola – Szócs Péter Levente. Szatmárnémeti / Satu Mare 1999, 19; *Jankovics Norbert: Árpád-kori templom a székesfehérvári Rózsa utcában.* *Archaeológiai Értesítő CXXXII.* 2007, 187–217; *Szakács Béla Zsolt: Dombó és a korai altéplomok Magyarországon.* In: *Építészet a középkori Dél-Magyarországon.* Szerk. Kollár Tibor. Budapest 2010, 696–699; *Marosi Ernő: A romanika Magyarországon.* Budapest 2013, 61–63; *Jankovics Norbert: A tarnaszentmáriai templom kőfaragványai.* In: *Ars perennis. Fiatal művészettörténészek II. Konferenciája, CentrArt Művészettörténeti Műhely Tanulmányok. Primus Gradus tanulmányok.* Szerk. *Tüskés Anna.* Budapest 2010, 329–332.

74 E Kácsott is meghatározó vörös kőanyag (andezit-tufa) használata a régió építészetében a 12. század elejétől megragadható, a legkorábbi ismert emlékek az egri székesegyház 1100 körüli, kora 12. századi építkezéseire kötődnek. L. *Havasi* 2004, 27–28. (59. j. III.). Tanulságos összevetni e tarnaszentmáriai szentélybeli „vörös” támaszok negyedhomorlattal alámetszett, masszív párnatagos – és sokszor archaikusnak leírt – lábazati formáját többek között a késő 12., kora 13. századi karcsai templom északi, valamint a portálarchitektúra kivételével a nyugati homlokzatát tagoló – s az építésmenetben bizonyára a korábbi fázist képviselő – külső fallábazat alakításával.

75 L. például – a lábazati párnatag spirális díszét illetően is – a középkor folyamán is látható s a korai romanika művészetét is megihlető római Traianus-oszlopot. Kr. u. 117.

76 Vézelay, Ste. Madeline datáláshoz: *Hermann Fillitz* (hrsg): *Das Mittelalter. I.* (Propiläen Kunstgeschichte, Bd. 5.) Berlin 1969, 197–198, 236–237., Abb. 284., 178. *C. Edson, Armi: Masons and Sculptors in Romanesque Burgundy.* The New Aesthetic of Cluny III. Pennsylvania 1983, 10e., 11d-f, 12a-d, 28. Tarnaszentmária kőfaragványairól és ezen lábazati megoldásáról I. *Jankovics* 2010 i. m.

77 Az északi oldal nyugatról vett első, a déli oldal nyugatról vett első és negyedik (szentély előtti) faloszlopa

esetében figyelhető meg a törzseknek effajta díszítésmódja. A díszítés a faloszlopok alsó rétegekővén jelentkezik (a déli, a szentély előtti faloszlop alsó része két rétegekőből áll), felületeiket, miként a többi faloszlopét is, vélhetően az 1870-es évek eleji felújításhoz és átalakításhoz (hajó kibővítése nyugat felé és torony építése) kapcsolódóan erősen áttokkolták, részben lefaragták (illetve a nyugat felé esőket áthelyezték). Tarnaszentmária ezen részleteit I. Csemegi felmérésén: *Csemegi* 1949, 93. 2. kép (A [északi oldal nyugatról 1. faloszlop], C, F. [déli oldal, nyugatról első és negyedik tag]), 94. o., 3. kép.

78 A templomok fő támaszrendszerével kapcsolatos falazott pillérek plasztikus, szalagszerű rátétként jelentkező spirális törzsdíszítmények többek között Canterburyből, Durhamból idézhetők. Ezek az antikvitás spirális tagolású oszloptörzseitől – és nyilván azok triumfális tartalmának felidézéstől – sem függetlenek, noha az antikvitás spirálisan kannelúrázott törzseinek antik, posztantik spóliumaival és kortárs idézeteikkel szemben formailag teljesen új, „modernizált” adaptációiknak tekinthetők. Spirális díszű oszlopokhoz az anglo-normann építészetben (stiláris és ikonológiai vonatkozásban): *Eric Fernie*: The Spiral Piers of Durham Cathedral. In: *Medieval Art and Architecture at Durham Cathedral*. (British Archaeological Association 3. Conference Transactions) 1977 (1980), 49–58., Fig. 1–4., Pl. Vc-Ve.; valamint Canterbury székesegyházának Lanfranc érsek korabeli épületéből (1070-es, 1080-as évek): *Deborah Kahn*: *Canterbury Cathedral and its Romanesque Sculpture*. London 1991, 27–33, 75–78., 21–24. kép.

79 Vö. *Kozák* 1968, 251. és 20. kép (itt 8. kép). A líceumi felvételen megörökített lábazat alatt álló oszloptörzs nem azonosítható teljes bizonyossággal a ma meglévő egri anyagban. Így nehezen megítélhető, hogy ez a törzs valóban vájatolt (kannelúrázott) alakítású volt-e, mint *Kozák* gondolta, avagy a függőleges „vájatok” és a törzsdarab tetején látható két vízszintes horony csupán (a darab felületi kopásainak, netán égésnyomainak) fénykép által keltett érzékcsalódás eredményei. Átmérője inkább az oszloplábazatéhoz állhatott közel.

80 *Kozák-Sedlmayr* 1987, 8., Kat. Nr. 9., 13–14. kép. E falpillérfőt – mely láthatóan egy nagyobb és egy kisebb homlokívvvel kijelölt szakasz összekapcsolásában jutott szerephez – alapformája, tagolása a székesegyház festett díszű déli kapuzatának keretművével, illetve környezetéhez utalható festett falpillérfőkkel fűzi össze. Az egyszerű formáik és festett ornemensük általánosabb volta miatt a 12. századon belül stíluskritikai alapon történő datálásuk meglehetősen nehéz. Tágabban talán a 12. század közepe tájára, középső harmadára helyezhetők. L. *Havasi* 2011, 42–46., 153–163. kép.

81 Parmához: *Manfred Luchterhandt*: *Die Kathedrale von Parma*. Architektur und Skulptur im Zeitalter von Reichskirche und Kommunenbildung. (Römische Studien der Bibliotheca Hertziana, Bd. 24.) München 2009, 394–409. Worcesterhez: *Stoll-Roubier* 1966, 299–300., 102. kép.

82 Lexikon des Mittelalters VIII. (1997), 2146–2147. (*Katrin Baaken*) Steingaden: *Karlinger* 1924, 107., és Abb. 173–174; *Weber, Gottfried*: *Die Romanik in Oberbayern*. Architektur, Skulptur, Wandmalerei. Bindlach 1990, 127–131; *Haas* 1980, 414, 419. és Abb. 85.; *Haas* 1985, 337. Abb. 114–115. A szentélyben lévő fejezetek rokonságához l. a regensburgi Herzogshof kápolnáját. Uo. Abb.

10. De idézhetők erre az ornemensre elzászi emlékek is, így például a gundolsheimi plébániatemplom portáljának pillérfői: *Kautzsch* 1944, 74., 49. kép és 109–110., 89. kép (11. század végi datálással). További dél-német példák: *Jan Fastenau*: *Romanische Bauornamentik in Süddeutschland*. Strassburg 1916, Taf. XXXIV., XXXVI.

83 Moosburghoz és stiláris összefüggéseire Regensburggal: *Karlinger* 1924, 29–38., Abb. 41., 43–45.; *Haas* 1985, 303; *Gottfried Weber*: *Die Romanik in Oberbayern*. Architektur, Skulptur, Wandmalerei. Bindlach 1990, 284–288; *Stocker* 2001, 195–197; *Sybill Herkner – Bernd Marr*: *Das romanische Portal der Pfarrkirche St. Kastulus in Moosburg*. Jahrbuch des Vereins für Christliche Kunst in München XXIV. 2008, 22–31; *Tobias Leuker*: *Der Titulus des Reliefs am Westportal von St. Kastulus in Moosburg*. Das Münster XLIX. 2006/3, 222–224; *Georg Dehio*: *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler*. Bayern IV. München und Oberbayern. Bearb. von Ernst Götz et al. 2006, 704–707.

84 Kisdisznód (Michelsberg, Csnădioara) kora 13. századi kapuzatáról, ornamentikájáról és stiláris kapcsolatairól: *Entz Géza*: *Die Baukunst Transsilvaniens im 11–13. Jahrhundert (I–II. Teil)*. Acta Historiae Artium XIV. 1968, 3–175. Abb. 17., 154; *Uő*: *Erdély építésze a 11–13. században*. Kolozsvár 1994, 42, 111., 47. kép; *Dercsényi Dezső*: *Románkori építészet Magyarországon*. Budapest 1972, 96–98. kép; *Marosi Ernő*: *Figurális ívbéltet-díszű, román kori kapuzatok erdélyi szász emlékcsoportja*. In: *A szórvány emlékei*. Szerk. Kollár Tibor. Budapest 2013, 9–57, különösen: 38–45. és 47–50. kép.

85 Szomolya: *Entz* 1994 (84. jegyzetben i. m.), 30–32., 16. jegyzet. *Marosi Ernő*: *Magyar falusi templomok*. Budapest 1975, 132, 14. kép. *Havasi Krisztina*: *Árpád-kori ornamentális téglák Szakoly lebontott középkori templomából*. In: *Középkori egyházi építészet Szatmárban*. Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben. Szerk. Kollár Tibor. Nyíregyháza 2011, 92–113. Némileg egyoldalúan az ornamentika anglo-normann „forrásvidéke” felől. *Havasi* 2011, 114–142. (Építkezések Eger környékén a 12–13. században.) Az Eger környéki romanika emlékműanyagának egyes – kronológiai besorolással is jelzett stíluskülönbségeit – árnyalatait datálás tekintetében (12. század második fele, illetve kora 13. század) ma már nem minden esetben (különösen Szomolya és Kács) látom olyan határozottan szétválaszthatónak. A szomolyai kapu töredékeit az egri Dobó István Vármúzeum kőtára őrzi, a kapu egy eddig ismeretlen béltetköve újabb a plébániatemplom melletti ház udvarán tűnt fel. Az ékmetszéses motívumokkal, egyszerű háromszögű vékonyomokkal telehintett felületek (Kácson különösen vö. Kat. 2., 12. kép), medalionba írt dekoratív rozetták, cikcakkmustrák nagyon gyakoriak provinciális sváb emlékeken is, különösen templomkapuk timpanonjain. L. *Emil Bock*: *Romanische Baukunst und Plastik in Württemberg*. Stuttgart 1958, Abb. 20–27. Mindezekkel közös forrás, előkép aligha keresendő, hisz végső soron mindezek a kőfaragómunka legegyszerűbb szintjét illusztrálják, melyben a „nagyművészetből”, központból leszivárgó motívumok a kézművesség lokális eszköztárával, szinte kortalan megoldásaival és dekoratív elemeivel ötvöződik. (Többek között ez az, amiért Entz Géza a faragás szerepére gondolhatott a marosszentimrei és a szomolyai templomkapu, valamint Szakoly ornamentális tégláinak „rokonsága” kapcsán. Vö. *Entz* 1994, i. m. *Havasi* 2011. i. m.)

86 *Tóth Sándor*: A 11–12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai. In: *Pannonhalma* 2001, 229–266. Boldvához: 256–258., 57–60. kép és 166., 168. jegyzet (további irodalommal). *Hervay* 2001, 540., 35–37. kép; *Valter Ilona*: Boldva, református templom. (Tájak, Korok, Múzeumok Kiskönyvtára, 399.) Budapest 1991; *Mezey László*: A Pray-kódex keletkezése. Magyar Könyvszemle LXXXVII. 1971, 109–123. Az idézett kőfaragványok a belső kváderarchitektúrájával összefüggésben tűnnek fel. Ugyanakkor a téglából emelt külső is megfigyelhetők kőfaragványok: így a tornyokat tagoló vakívsorok közbülső elemei rőt andezittufából faragott apró konzolokra támaszkodnak.

87 Erről: *Havasi* 2003; *Havasi* 2011, 143–224., 248–307., Kat. 32–171. sz.

88 A feldolgozás a kácsi apátság 2010–2011-ben meglévő, fellelhető faragványait tartalmazza. A katalógus a helyszínen, valamint az egri Vármúzeumban található faragványok esetében 2010 tavaszán felvett adatokat és állapotokat rögzíti. A Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tárának Árpád-kori Gyűjteményében őrzött töredékek felmérései 2010 és 2011 nyarán készültek. Ez utóbbi anyag rész tanulmányozásához nyújtott segítségüket Ritoók Agnesnek és Simonyi Erikának ezúton is köszönöm. A helyszínen őrzött faragványok állapota szabadon való tárolásuk miatt rohamosan romlik. Csak remélhető, hogy megőrzésüket is biztosítandó mielőbb sor kerül védett helyen méltó elhelyezésükre, kiállításukra.

89 A Függelékben szereplő iratokat eredeti helyesírásuknak megfelelően közöljük. A szöveg közti hiányokat, kiolvashatatlan részeket szögletes zárójel jelöli.

90 Ezzel összefüggésben maradt fenn a MOB Irattárában: A Vallás és Közokt. Miniszter a harsányi kerületi alesperesnek a kácsi apátsági templom helyreállítása tárgyában szerkesztett jelentése 1882. szeptember 29. „... a kácsi templom a régi apátsági templom helyén az újabb kor jellegében épült, határozottatott, hogy annak gondozása a bizottság körébe ne tartozzék”, valamint Foltin János levele: MOB 193/1882. sz.

91 További kapcsolódó iratok: Egri Érseki Levéltár, Rsz.1628. 4537/1882; 4215/1882; 2285/1882; 2621/1882; 1957/1882; 1695–1696/1882.

92 További, a kácsi bencés apátság középkori maradványaival foglalkozó iratok ebből az évből: 1902/145. A MOB 1902. április 10-én tartott ülése a jegyzőkönyv bejegyzése szerint szintén foglalkozott Káccsal, azonban a bejegyzésből a tárgyról több nem derül ki. (Vö. Gyalus- és Gróh-levelek.)

93 Részlet: *Szendrei János*: Borsod vármegye műemlékei. Kézirat, 1903. Miskolc, HOM. HTD 77.33.17. nyomán. (A dokumentum eredeti MOB iratszám: 376/1903.) Hivatkozza Gerecze Péter in: *Forster* 1905, 233–234.; *Szabó F.* 1936, 13. *Szendrei* a MOB felkérése nyomán 1902-ben járt a helyszínen. A feljegyzés a templomon kívül foglalkozik a várral, a környék egyéb épületmaradványaival és őskori telepekkel. A plébániatemplomról felvett alaprajz: HOM. HTD 77.33.45. (1. itt: 4. kép). Vö. 35. jegyzet!

94 Közlés szerint Kozák Károly 1962-ben a jelenlegi templom hajójának délkeleti részében dokumentált egy 2,2×3,2 m alapterületű részben a sziklafelszínbe vájt s részben téglaboltozattal fedett (18. századi eredetű?) kriptát. A kriptá déli oldalán dél felé toldalékot, „nyúlványt” figyelt meg, ez állítólag az egykori lejárat,

melynek kőből rakott boltozata volt. *Kozák* 1968, 262., 6. jegyzet. Kozák erre vonatkozó felmérései a részletesebb, illetve bármilyen régészeti, műemléki dokumentáció a templom 1962-es „vakolatleveréséhez” kapcsolódó megfigyelésekről sajnos nem maradt fenn, vagy jelenleg ismeretlen helyen lappang.

95 Eger, DIV Fényképadattár, ltsz. 20940–20943. Az idézett rész a négyoldalas levél elején (ltsz. 20940) található.

96 A feliratos római oltárköveket ma is a Dobó István Vármúzeum őrzi (a Setét-kapu 19. századi bejáratánál kétoldalt elhelyezve). Az oltárkö feliratának rajza Bartalostól (reprodukció): Eger, Dobó István Vármúzeum, Fotótár. ltsz. 20922. A faragványokról: *Tóth István*: Az egri vármúzeum feliratos római kövei. Egri Múzeum Évkönyve VIII–IX. 1970–1971, 47–55.

97 Bartalos és Gerecze levélváltásának összesen 11 lapját – a fentihez hasonlóan – a kanonok hagyatékának Egri Érseki Könyvtárban őrzött lapjairól 1968-ban készített fénykép-reprodukciók őrizték meg: Eger, DIV Fényképadattár, ltsz. 20947–20957. Az eredeti lapok 2002/2003-ban sem a Főegyházmezei Könyvtárban, sem az Egri Érseki Levéltárban őrzött hagyaték részében nem voltak fellelhetők. Vö. *Havasi* 2003, 144., 95. jegyzet. Az átiratok a Vármúzeum Fényképadattárában őrzött fotóreprodukciók nyomán készültek, ezeken a levél közélebbi dátuma nem szerepel.

98 Bélapátfalva vö. Forster Központ Fotótár, poz. ltsz. 874, 25079., 25517. *Bakó* 1993, 36–38. sz.

99 Forster Központ Fotótár, poz. ltsz. 33537.; *Bakó* 1993, 122. sz.; *Havasi* 2011, 345. kép.

100 *Gerecze Péter*: A debreceni altemplom. *Archaeologiai Értesítő* XVII. 1897, 405–414. A szóban forgó „érdekes relief” a feldebrői „szórvány” (pontosabban a templom területén másodlagos összefüggésben előkerült) kőfaragványok kis csoportjának elsőként ismertté vált és a 11. századi kőornamentika-kutatásban gyakran idézett darabja, a hurkolódó fonatdíszes kölemeztöredék. Vö. *Árpád-kori kőfaragványok* 1978, 87–88., Kat. 15. [*Tóth Melinda*]; *Tóth S.* 2010, 16., 16. kép). A kölemeztöredék Gerecze akkoriban friss lelete volt az altemplomból. Az altemplom apszisában álló oszlop közvetlen közelében, a korabeli padlószint süllyesztésekor a 19. század végi járószint alatt 30 cm-rel találta meg azt. I. m. 407–408. és 414., 3. ábra. Gerecze egykorú fényképfelvétele: Forster Központ Fotótár, poz. ltsz. 33528, *Bakó* 1993, 131. sz. A legelső levélben kért *Schematismus Agriensis* 1865. [*Schematismus cleri archi-dioecesis Agriensis* 1865. *Agriae* 1865] kötetére is ezen írásában hivatkozott Gerecze, nyilván feldebrői kutatásaihoz kereshette azt. Az 1865-ös egri *schematismus* feldebrői plébániához fűzött lábjegyzete kimerítő részletességgel ismertette többek között a szakmai körökben akkortájt ismertté vált építészeti maradványokat és falképeket, a szerző nélküli apró betűs ismertetések mögött a legnagyobb valószínűséggel az egri kanonok, Ipolyi Arnold tolla sejtethető.

101 Vö. 15. jegyzet

102 *Gerecze Péter*: A pécsi székesegyház régiségei. *Archaeologiai Értesítő* XV. 1895, 36–48, 129–146, 333–361, 401–412., vagy pedig a levélváltás événél (1897) fogva inkább szóba jövő aktuálisabb mű: *Gerecze Péter*: A pécsi székesegyház oltársátra és többi szobrászati maradványa. *Archaeologiai Közlemények* XX. 1897, 72–130.

103 MNM Irattára. Érem- és Régiségtár, Levelezési Napló 1883–1901. 1898/62., valamint 1898/138. sz.

- Bakó 1993 – *Bakó Zsuzsanna Ildikó*: Gerecze Péter fénykép-hagyatéka. Budapest 1993.
- Csemegi 1935 – *Csemegi József*: Az egri várszékesegyház jelentősége a XII. században. *Archaeologiai Értesítő* XLVIII. 1935, 217–223.
- Foltin 1885 – *Foltin János*: A kácsi monostor romjai, In: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. I. füzet. Eger 1885, 363–365.
- Forster 1906 – *Magyarország műemlékei, II. A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Összeállította: Gerecze Péter. Szerk. Forster Gyula.* Budapest 1906.
- Gerevich 1938 – *Gerevich Tibor*: Magyarország románkori emlékei. (Magyarország művészeti emlékei, I.) Műemlékek Országos Bizottsága, Budapest 1938.
- Görög 1802 – *Görög Demeter*: Magyar Átlás az, az Magyar, Horvát és Tót országok vármegyéi s szabad kerületei és a határ-őrző katonaság vidékinek tábláji. Viennae 1802–1811.
- Haas 1980 – *Walter Haas*: Kirchenbau im Herzogtum Bayern zwischen 1180 un 1255. In: Wittelsbach und Bayern. Die Zeit der frühen Herzöge: von Otto I. zu Ludwig den Bayern. Beitrage zur Bayerischen Geschichte und Kunst 1180–1350. Hg. Hubert Glaser, München–Zürich 1980, 409–425.
- Haas 1985 – *Walter Haas*: Romanik in Bayern. Stuttgart 1985
- Havasi 2003 – *Havasi Krisztina*: „1200 körüli” faragvány-csoport töredékei a középkori egri székesegyházból. In: *Agria. Az Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve* XXXIX. 2003, 113–188.
- Havasi 2011 – *Havasi Krisztina*: A középkori egri székesegyház az 1200-as évek elején. Király, püspökök és újjáépülő székesegyházak a korabeli Magyarországon. I–II. kötet. PhD-disszertáció, ELTE BTK Művészettörténeti Intézet, Budapest 2011.
- Herzay 2001 – *Herzay F. Levente O. Cist.*: A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon. Történeti katalógus. In: *Pannonhalma* 2001, 462–547.
- HMM – Heves Megye műemlékei I., II., III. (Magyarország Műemléki Topográfiája VII., VIII., IX.) Szerk. Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest 1969, 1972, 1978.
- Ipolyi 1865 – *Ipolyi Arnold*: Az egri megye Sz. János apostol és evangelistáról nevezett régi székesegyháza az egri várban. In: *Emlékkönyv Kis-Apponyi Bartakovics Béla érsek Aranymiséjének ünnepére.* Eger 1865, 95–171.
- Ipolyi 1866 – *Ipolyi Arnold*: A kunok Bél-háromkúti, másképp apátfalvi apátsága és XIII. századi egyházának leírása. *Archaeologiai Közlemények* VI. kötet, 1. füzet. 1866, 5–59.
- Ipolyi 1873 – *Ipolyi Arnold*: Egy hazai vidék. Heves és Külső-Szolnok megyék őskori régiségletei és középkori műemlékei vázlata. (Elhangzott a magyar orvosok és természetvizsgálók Egerben tartott XIII. gyűlése alkalmából 1868-ban). In: *Ipolyi Arnold műtörténelmi tanulmányai.* Budapest 1973, 471–511.
- Kandra 1885 – *Kandra Kabos*: Az Örs (Eurs-úr) nemzetség és a kácsi apátság. In: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. I. füzet. Eger 1885, 169–211.
- Karlinger 1924 – *Hans Karlinger*: Die romanische Steinplastik in Altbayern und Salzburg 1050–1260. Augsburg 1924.
- Kautzsch 1944 – *Rudolf Kautzsch*: Der romanische Kirchenbau im Elsass. Freiburg in Breisgau 1944.
- KMTL – Korai magyar történeti lexikon. Főszerk. *Kristó Gyula*, Szerk. *Engel Pál–Makk Ferenc*, Budapest 1994.
- Kovács 1987 – *Kovács Béla*: Az egri egyházmegye története 1596-ig. Eger 1987.
- Kozák 1967/1968 – *Kozák Károly*: Jelentés a kácsi plébánia-templom mellett végzett régészeti kutatásról (1967–1968). Jelentés és Ásatási napló, Rajzok; Fényképek. Forster Központ, Tervtár ltsz. D.25070. (Ugyanez a dokumentáció megtalálható a MNM Régészeti Adattárában is. ltsz. 9232.)
- Kozák 1968 – *Kozák Károly*: Adatok Kács történetéhez. Hermann Ottó Múzeum Évkönyve VII. (1968) 231–266.
- Kozák 1968a – *Károly Kozák*: Kács – Röm. Kath. Kirche. (Archäologische Forschungen im Jahre 1967) *Archaeologiai Értesítő* XCV. 1968, 138.
- Kozák–Sedlmayr 1987 – *Kozák Károly – Sedlmayr János*: Az egri vár középkori kőtára. Eger 1987.
- Pannonhalma 2001 – Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma 2001.
- Parádi 1982 – *Parádi Nándor*: A kácsi középkori lakótorony. In: *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXI. 1982, 9–30.
- Stocker 2001 – *Mona Stocker*: Die Schottenkirche St. Jakob in Regensburg. Skulptur und stilistisches Umfeld. (Regensburger Studien und Quellen zur Kulturgeschichte 12.) Regensburg 2001.
- Sugár 1985 – *Sugár István*: Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése. Budapest 1985.
- Szabó F. 1936 – *Szabó Ferenc*: Borsod megye Árpád-kori templomai. (A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudomány-Egyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai, 39.) Miskolc 1936.
- Szmrecsányi 1925 – *Szmrecsányi Miklós*: Eger és környéke részletes kalauza. Budapest 1925.
- Szmrecsányi 1931 – *Szmrecsányi Miklós*: Az egri érseki Líceum Múzeumának tárgymutatója. Eger 1931.
- Szmrecsányi 1932 – *Szmrecsányi Miklós*: Az egri érseki líceum lapidáriumának tárgymutatója. Eger 1932.
- Tóth S. 2010 – *Tóth Sándor*: Román kori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteményében. (A Magyar Nemzeti Galéria Szakkatalógusai, I/1.) A kötetet sajtó alá rendezte és szerkesztette *Mikó Árpád*, a szerkesztő munkatársa: *Vérő Mária*. Budapest 2010.

ROMANESQUE CARVED STONE FRAGMENTS OF THE BENEDICTINE ABBEY OF KÁCS

The Benedictine abbey of Kács dedicated to St Peter was – as historical and archaeological sources suggest – in place of and around the current parish church on top of the hill in the northern part of the village, once the central lands of the Örsúr clan in the 12–13th century. The founders and advowees of the monastery were probably members of the Örsúr clan, who also built a castle on the edge of the village and in nearby Sály. The more exact foundation date of the Benedictine abbey is unknown. Its first mention „*monasterium de Kach*” is in a diploma of 1248 summarizing the royal land grants to the bishop of Eger. Its title and religious order – „*abbas monasterii Sancti Petri de Kach de ordine Sancti Benedicti*” – are known from a source of 1292. After 1347 the monastery came to be possessed by a branch of clan named after Tibold and living in nearby Darócz. After the mid-14th century, practically contemporaneously with the breaking up of the clan into branches and the local segmentation of the clan estates, as well as the impoverishment of the monastery, the abbey seems to disappear from the sources. Its demolition in 1549 was before the appearance of the Ottomans around Eger. In place of the ruins a single-nave baroque church was built in the 1720s, which became the parish church of the re-peopled village in the 18th century. In 1882 the western part of the church was enlarged and a tower built in revival romanesque style. The remains were first taken note of in the 1860s by Arnold Ipolyi (1823–1886), the canon of Eger and a researcher of architectural relics of the Árpád Age around Eger. He thought to have found remains of the medieval monastic church in the small baroque church with semi-circular apse. He described several ornamental romanesque stone carvings made from “red stone” (andesite tuff) on the site. Further medieval carvings were found during the extension of the church on the west in 1882, which went to canon Gyula Bartalos’s (1839–1923) collection. Later he gave away these fragments and thus founded the Lapidary of the archiepiscopal Liceum of Eger. In the 1960s excavations were carried on around the parish church of Kács; its archeologist (Károly Kozák) presumed (on the basis of a much-disputed theory) that the floor-plan of the single-nave church with the rounded apse suggests 11th century origin. At the same time, along the south side of the church a narrower nave section terminated also by a semi-circular apse was unearthed, which might rather

suggest a 12–13th century three-aisle layout. To the south of this remain, vestiges of a north-south oriented wing were recovered, which can be identified with the Benedictine monastery building with great probability. The paper reviews the romanesque stone carvings found in Kács (which are partly in museums, partly on the spot and some regrettably lost since the 1960s), our art historical knowledge and collection historical data about them.

The group of romanesque carved stone relics display stylistic homogeneity. More exact dating within the 12–13th century is hindered by the fragmentary nature and provincial features of the group. Local analogies of the stylistic features, motifs, moulding shapes can be discerned, among other places, in Szomolya, Boldva, Tarnaszentmária and the local stratum of the workshop of Eger cathedral around 1200. On these bases, the studied ensemble is datable to the last third of the 12th century or the beginning of the 13th. The romanesque fragments of Kács inform us of the cultural level and possibilities of a clan who were mainly locally important even in their heyday in the 12–13th centuries as the modest building of their small Benedictine monastery reveals. That is what lends it its significance, too, for in the regional context it is a little known architectural relic of a well-delimited area hallmarked by extant relics of the Árpád Age such as Feldebrő and Tarnaszentmária, the remains of the Benedictine abbey at Boldva and the Cistercian abbey at Bélápátfalva, or the one-time „*chef de’oeuvre*” of the 12th century, the cathedral of Eger in the centre of the region, rebuilt around 1200.

HAVASI Krisztina, PhD, tudományos munkatárs, MTA BTK Művészettörténeti Intézet / research fellow, Hungarian Academy of Sciences, Research Centre for the Humanities, Institute of Art History H-1014. Budapest, Országház u. 30. havasi.krisztina@btk.mta.hu

Kulcsszavak: Kács, bencés apátság; egri Lapidárium; Bartalos Gyula kanonok gyűjteménye; „Diósgyőri Madonna”; román kori kőfaragványok Kácsról; építkezések Eger környékén a 12–13. században / *Keywords:* Benedictine Abbey of Kács; Lapidarium of Eger; collection of canon Gyula Bartalos; „Madonna of Diósgyőr”; romanesque carved stone fragments from Kács; buildings in the Eger Region in the 12–13th century